НАБАТ АБДУЛЛАЈЕВА

МУАСИР АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН МОРФОЛОКИЈАСЫ

БАКЫ - 1999

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘҺСИЛ НАЗИРЛИЈИ
Н.ТУСИ адына АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ УНИВЕРСИТЕТИ

НАБАТ АБДУЛЛАЈЕВА

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН МОРФОЛОКИЈАСЫ

Азәрбајчан Республикасы Халг Тәһсил Назирлији тәрәфиндән дәрс вәсаити кими тәсдиг едилмишдир.

БАКЫ - 1999

Е л м и   р е д а к т о р у
проф. **Һәсән Балыјев**

Р ә ` ј ч и л ә р
дос. М.Бајрамов, дос. М.Һәсәнов, ф.е.н. М.Әһмәдов

Набат Абдуллајева. Мүасир Азәрбајҹан дилинин морфолокија-сы. Бакы, 1999. – 85 сәһ.

(Тәкрар нәшр. 1993-ҹү илдә АДПУ-нун мәтбәәсиндә чап олунмуш һазыр депозитләрдән истифадә олунмушдур)

Дилин грамматик гурулушундан бәһс едән елм грамматика адланыр. Грамматикада дилин гурулушу, сөзләрин дәјишилмәси, сөзләри дәјишдирән васитәләр, сөзләрин бирләшмәси, чүмлә вә онун семантик-структур гурулушу өјрәнилир. Грамматикада дилдәки сөзләрин дәјишмәси, сөз бирләшмәси, чүмлә вә онун гурулушундакы хүсуси вә конкрет һаллар нәзәрә алынмыр, бунлардан үмуми, абстракт шәкилдә бәһс олунур. Грамматик гајдалар тәкчә бир нечә сөзүн вә ја чүмләнин дејил, үмумијјәтлә бүтүн сөзләрин вә чүмләләрин хүсусијјәтләри әсасында јараныр.

Грамматика ики бөјүк шө'бәни әһатә едир: морфолокија вә синтаксис.

Морфолокијанын тәдгигат објекти сөзләрдир. Сөзләрдән лексика бәһсиндә дә данышылыр. Лакин лексикадан фәргли олараг, морфолокија сөзләрин дәјишилмәси гајдаларындан бәһс едир.

Сөзләрин дәјишилмәси мүәјјән ганун вә гајдаларла бағлыдыр. Бу, тәкчә сөзүн гурулушунун мүхтәлиф шәкилә дүшмәси дејил, һәм дә онун мә'на тәләбиндән асылыдыр. Сөзүн дәјишмәси онун тәркибинә артырылан шәкилчинин көмәји илә әмәлә кәлир.

Сөзүн тәркиби

Сөзләрин морфоложи тәркиби ики һиссәдән, көк вә шәкилчидән ибарәтдир.

Сөзүн дәјишмәјән, мүәјјән мә'насы олан, грамматик суала чаваб верән вә ајрылыгда ишләнә билән һиссәси көк, дәјишән, ајрылыгда мә'насы олмајан вә ишләнә билмәјән, гошулдуғу сөзә грамматик мә'на кәтирән һиссәси исә шәкилчи адланыр.

Мәсәлән:

«Китаб, китабын, китаба, китабы, мәктәбли, мәктәбдә, мәктәбләр» сөзләринин морфоложи тәркиби көк (китаб, мәк-

-2055-
-OYU-
KİTABXANA

тәб) вә шәкилчидән (-ын, -а, -ы, -ли, -дә, -ләр) ибарәтдир. Дәјишмәјән ики көкә алты шәкилчи әлавә едилмишдир.

Сөзүн көкү гурулушуна көрә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Мәсәлән: дәфтәрин, дәфтәрхана, үзүмлүк, узунсач, бајрамгабағы, он беш вә с.

Ајрылыгда мә'насы олмаса да, шәкилчи гошулдуғу сөзә мүәјјән грамматик мә'на верир. Сөздә јаратдығы мә'наја көрә шәкилчиләр сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи олур.

Сөзүн әввәлки мә'насы әсасында ондан фәргли јени мә'налы сөз јарадан шәкилчиләр сөздүзәлдичи шәкилчи адланыр. Мәсәлән: дәмирчи, ағыллы, көзәллик, јазы, икинчи вә с. Һәмин сөзләрә артырылмыш -чы, -лы, -лик, -ы, -нчи шәкилчиләри сөзүн илкин мә'насы әсасында јени мә'налы сөз јаратмышдыр. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән васитәләрдән биридир. Она көрә дә бу шәкилчиләр лексик әһәмијјәтли шәкилчидир.

Сөзүн мә'насында әсаслы дәјишиклик әмәлә кәтирмәјән, јалныз сөзләр арасында грамматик мә'на әлагәси јарадан шәкилчиләр сөздәјишдиричи шәкилчи адланыр. Мәсәлән: Әһмәдин, атасы, кәлир, охујурам вә с.

Сөздә ишләнмә јеринә көрә шәкилчиләрин үч нөвү вар: өн шәкилчи, ич шәкилчи вә сон шәкилчи. Мәсәлән: бамәзә, анормал, антифашист, бихәбәр, шаир, ше'р, насир, нәср, күлчү, бешинчи, евдән вә с.

Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндә шәкилчи јалныз сөзүн сонунда ишләнир. Бу, һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчиләрә аиддир.

Шәкилчиләр сөзјаратма имканына көрә мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар олур. Мәсәлән: јахшылыг, сагламлыг, дузлу, јағлы, дәнизчи, сағычы вә с. сөзләрдәки шәкилчиләр мәһсулдар; јағмур, ајырыч, газанч сөзләриндәки шәкилчиләр исә гејри-мәһсулдардыр.

Шәкилчиләрин бир гисми тәкчә бир нитг һиссәси, дикәр гисми исә бир нечә нитг һиссәси илә ишләнә билир.

Башга дилләрдән кәлмиш сөзләрдә ишләнән шәкилчиләрин бир гисми мәнбә дилдә олдуғу кими (антифашист, намә'лум), дикәри Азәрбајчан дилинә мәхсус шәкилчиләрлә әвәзләнә билир (бихәбәр—хәбәрсиз, бамәзә—мәзәли, бисавад—савадсыз вә с.).

Алынма сөзләрлә башга дилләрдән кәлмиш шәкилчиләр јалныз сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир. Азәрбајчан дилинә башга дилләрдән кечмиш шәкилчиләрин ән чох ишләји өн вә сон шәкилчиләрдир.

Лексик вә грамматик әһәмијјәтли бә'зи шәкилчиләрин сәрһәдләшмәсинә даир

Азәрбајҹан дилиндәки ејни сәс тәркибли шәкилчиләрин бә'зиләри һәм лексик, һәм дә грамматик әһәмијјәтә маликдир. Белә шәкилчиләрин сәрһәддини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән бир сыра грамматик васитәләр вар. Бураја илк нөвбәдә шәкилчинин сөзә артырылдығы заман баш верән фонетик һадисә вә дәјишмәләр, шәкилчинин вурғу гәбул етмәк имканы вә сөздә сыраланмасы дахилдир. Ејни сәс тәркибли бә'зи шәкилчиләрин сөз јаратма вә грамматик мә'на јаратма имканы илә бағлы олан васитәләри нәзәрдән кечирәк.

1. -ма... шәкилчиси фе'л көкүнә артырылыр, ја јени бир нитг һиссәси—исим дүзәлдир, ја да инкарлыг билдирир. Биринчи вәзијјәтдә лексик, икинчи вәзијјәтдә грамматик әһәмијјәтлидир. Бу шәкилчинин сөздүзәлтмә вә сөздәјишдирмә сәрһәддини ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк олар:

а) -ма... сөздүзәлдичи шәкилчиси вурғу гәбул едир (вурма ҹәдвәли, бөлмә әмәлијјаты), сөздәјишдиричи инкар шәкилчиси вурғу гәбул етмир (дәрсдән галмады, ичәри кирмәди).

б) -ма... сөздүзәлдичи шәкилчили сөзә саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда сәс артымы һадисәси баш верир (дәрсин башланмасы, гонагларын кәлмәси), инкар шәкилчили сөзә индики заман шәкилчиси артырылдыгда исә сәсдүшүмү һадисәси баш верир (дәрсә кечикмир, писләрә гошулмур).

в) -ма... сөздүзәлдичи шәкилчили сөздән сонра, әсасән, исим ишләнир вә һәмин сөз ҹүмләнин (мүбтәдасы, тә'јини, тамамлығы вә хәбәри) ола билир. Инкар шәкилчили сөздән сонра исим ишләнмир вә һәмин сөз јалныз хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едир.

г) -ма... сөздүзәлдичи шәкилчили сөз, сөз бирләшмәсинин ја биринчи тәрәфи (бурма сач, сүзмә гатыг), ја да икинчи тәрәфиндә (бүлбүлүн ҹәһ-ҹәһ вурмасы, тәләбәнин имтаһан вермәси) ишләнир вә ҹүмләнин фе'ли хәбәри илә идарә олунур. Инкар шәкилчили сөз исә өзү идарә едир (мәктубу јазмады, евә кетмәди).

2. -ы... һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчидир. Сөздүзәлдичи шәкилчи кими, әшја мәзмунлу сөзә әламәт мәзмуну (дәмири, ҹејраны, күмүшү), һәрәкәт мәзмунлу сөзә әшја мәзмуну (јазы, чәки, өлчү, горху) верир, беләликлә, исимдән сифәт вә фе'лдән исим дүзәлдир. Саитлә битән сөзә ј, в самитләриндән бири илә бирләшир (сүрмәји, буғдајы, күтләви, нүмунәви).

-ы... сөздәјишдиричи шәкилчи кими, һәм мәнсубијјәт, һәм дә һал категоријасы илә бағлыдыр.

Мәнсубијјәт категоријасына аид шәкилчи кими, гошулдуғу сөзә синтактик әлагә јаратмаг имканы верир. 56 саитлә битән сөзләрә артырылдыгда «с» битишдиричиси илә, исмин һал шәкилчиси кими ишләндикдә исә «н» самити илә бирләшир.

3. -ын... шәкилчисинин ишләнмә даирәси кениш олуб, һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи мәгамлыдыр. Фе'лин икинчи шәхс чәмини әмәлә кәтирән -ын... шәкилчиси вурғу гәбул етмир, лакин фе'лдән исим дүзәлдән -ын... сөздүзәлдичи шәкилчиси вурғу гәбул едир. Исмин јијәлик һалыны, фе'лин гајыдыш вә мәчһул нөвүнү әмәлә кәтирән ејни фонетик тәркибли шәкилчи дә вурғу гәбул едир. Фе'лин нөв категоријасында бу шәкилчидән сонра заман шәкилчиләри ишләнир, әмр шәклинин икинчи шәхс чәминдән сонра исә заман шәкилчиләри ишләнә билмир: Һәм мәчһул вә гајыдыш нөв фе'лләриндә, һәм дә әмр шәклинин II шәхс чәминдә -ын... шәкилчисиндән сонра инкар билдирән -ма ишләнир, лакин мәчһул вә гајыдыш нөвдә инкар шәкилчиси нөв шәкилчисиндән сонра ишләндији һалда (иш көрүлмәди, о көрүнмәди), әмр шәклинин II шәхс чәминдә инкар шәкилчиси -ын... шәкилчисиндән әввәл ишләнир (савашмајын, күләшмәјин).

Бир фе'лдә -ын... шәкилчиси ики дәфә тәкрарланырса, бунлардан биринчиси нөв, икинчиси форма шәкилчисидир.

Мәчһул нөв шәкилчиси -ын... саитлә битән фе'лләрә артырылдыгда сәсдүшүмү һадисәси (башланды, ишләнди), әмр шәклинин II шәхс чәминдә исә сәсартымы һадисәси баш верир (башлајын, ишләјин). Исмин јијәлик һал шәкилчиси -ын... да саитлә битән сөзә гошуларкән сәсартымы һадисәсинә мә'руз галыр, лакин әмр шәклиндән фәргли олараг бурада «н» битишдиричисиндән истифадә олунур (ананын оғлу, нәнәнин сөзү).

4. -ар... шәкилчиси һәм сөздүзәлтмә, һәм дә сөздәјишдирмә мәгамлыдыр. Бу шәкилчи һәрәкәт мә'налы сөзә әшја мә'насы (Јашар, Күләр Јетәр, ачар), әламәт мә'налы сөзә һәрәкәт мә'насы (ағармаг, јашармаг, көјәрмәк) вердикдә сөздүзәлдичидир. Сөздәјишдиричи шәкилчи кими һәрәкәтин гејри-мүәјјән кәләчәјә аид олдуғуну билдирир вә саитлә битән сөзә артырылдыгда сәсартымы һадисәси баш верир (башлајыр, ишләјир). Сөздүзәлдичи -ар... шәкилчиси сөзә башга шәкилчи артырылдыгда сөздәки мөвгејини дәјишмир (ачарды, ағардылды, ағартмады), ејни фонетик тәркибли сөздәјишди-

ричи шәкилчинин сөздәки мөвгеји сабит олмур (кәләр, кәлмәз, јазар-јазмаз).

5. **-дыр...** шәкилчиси фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирир (јаздырды), тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлир, (күлдүрмәк, диндирмәк, јандырмаг) вә хәбәрлик катеторијасында ишләнир. Бу шәкилчинин сөздәки јери сабитдир. Белә ки, тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л әмәлә кәтирән -дыр шәкилчиси нөв шәкилчисиндән әввәл ишләнир (күлдүрүлдү, диндирилди, јандырылды).

6. **-ыр...** шәкилчисиндән дамаг варианты (-ыр, -ир) сөздүзәлдичи, һәм дамаг, һәм дә додаг варианты исә сөздәјишдиричидир. Һәр ики вәзијјәтдә фе'лә гошулур.

Беләликлә, сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин тәкчә лексик вә грамматик мә'наларына көрә дејил, һәм дә вурғулу вә вурғусуз, сәсдүшү вә сәсартымы, артырылан сәсин мүхтәлифлијн, шәкилчиләрин сөздә сыраланмасы кими фәргләринә көрә дә сәрһәдләнир.

НИТГ ҺИССӘЛӘРИ

Дилдәки сөзләрин лексик-грамматик мә'насы, морфоложи әламәт вә синтактик вәзифәсинә көрә груплашмасына нитг һиссәләри дејилир. Мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләр бу ән'әнәви принсип әсасында нитг һиссәләринә бөлүнүр. Дилин лүғәт тәркибиндән көтүрүлмүш һәр һансы бир сөзү мүәјјән бир нитг һиссәсиндә гәрарлашдырмаг үчүн онун үмуми чәһәтләринә әсасланмаг лазымдыр. Белә ки, сөзүн лексик мә'насы илә јанашы грамматик мә'насы да олмалыдыр. Грамматик мә'на сөзүн дахилиндә дејил, грамматик формаларда мејдана чыхыр. Грамматик формалар грамматик категоријаларын мадди әсасыны тәшкил едир. Лакин дилдәки сөзләрин һамысы бу өлчүјә ујғун олмур. Елә сөзләр вардыр ки, онларын мүстәгил лексик мә'насы јохдурса да, онлар сөз, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр арасында ја мүхтәлиф мүнасибәтләр јарадыр, ја да онлара мүхтәлиф мә'на чалары верир. Буна көрә дә нитг һиссәләри лексик-грамматик чәһәтдән ики бөјүк група бөлүнүр: әсас нитг һиссәләри вә **көмәкчи** нитг һиссәләри.

Әсас нитг һиссәләринә исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә зәрф дахилдир. Көмәкчи нитг һиссәләринә гошма, бағлајычы, әдат, модал сөзләр вә нида дахилдир.

1. **Исим**—Әсас нитг һиссәләриндән биридир. Исимләр бизи әһатә едән бүтүн мадди варлыгларын адларыны, бүтүн мә'нәви вә абстракт анлајышларын адларыны билдирир. Мор-

фоложи эламэтинэ көрэ исимлэрин һал, мәнсубијјәт, кәмијјәт вэ хэбэрлик категоријалары вардыр. Синтактик вэзифэсинэ көрэ исимлэр эсасэн чүмлэдэ мүбтэда вэ тамамлыг вэзифэсиндэ, бэ'зэн дэ өз мэ'на вэ формасыны мүһафизэ етмэк шэртилэ тэ'јин вэ хэбэр вэзифэсиндэ ишлэнир. Башга вэзифэдэ ишлэндикдэ бу эламэтлэрдэн эн азы бириндэ мүәјјән дэјишиклик баш верир. Мэсэлэн, исим сифэтин эсас синтактик вэзифэсиндэ, тэ'јин вэзифэсиндэ ишлэндикдэ әшја мэзмунуна эламэт мэзмуну гатылыр, она көрэ дэ эламэт билдирэн суала чаваб олур.

2. **Сифэт**—Мадди варлыгларын эламэт вэ кејфијјәтини билдирир, дэрэчэ шэкилчилэри гэбул едир, эсасэн тэ'јин вэзифэсиндэ, өз мэ'насыны вэ формасыны сахламаг шэртилэ чүмлэнин башга үзвү дэ олур.

3. **Сај**—Лексик-грамматик мэ'насына көрэ кәмијјәт билдирир, сыра шэкилчилэри гэбул едир, эсасэн тэ'јин, бэ'зэн дэ чүмлэнин башга үзвү олур.

4. **Эвэзлик**—Башга нитг һиссэлэринин эвэзиндэ ишлэнир. Она көрэ дэ эвэз етдији нитг һиссэсинин хүсусијјәтләрини дашыјыр. Эвэзлик һеч бир конкретлик билдирмэдијинэ көрэ өз һэгиги мэ'насыны чүмлэ ичэрисиндэ тапыр.

5. **Фе'л**—Эшјанын һал вэ һэрэкэтини билдирир, тэсрифлэнир, эсасэн чүмлэнин хэбэри вэзифэсиндэ чыхыш едир.

6. **Зэрф**—Ишин, һэрэкэтин кејфијјәтини, јерини, заманыны вэ тэрзини билдирир, чүмлэдэ эсасэн зэрфлик вэзифэсиндэ ишлэнир.

7. **Гошма**—лексик мэ'насы јохдур, лакин гошулдуғу сөзлэ бирликдэ грамматик мэ'на дашыјыр, буна көрэ дэ һэмин сөзү идарэ едир, гошулдуғу сөзэ вердији грамматик мэ'наја ујғун чүмлэ үзвү олур.

8. **Бағлајычы**—Сөзлэри, ифадэлэри вэ чүмлэлэри бир-биринэ бағлајыр.

9. **Эдат**—Сөјлэнмиш фикрэ мүнасибэт мэгамында ишлэдилир.

10. **Нида**—мүстэгил мэ'насы јохдур, грамматик элагэ јаратмыр, синтактик вэзифэси јохдур, мүәјјән бир тэ'сир нэтичэсиндэ субјектин һисс-һэјэчаныны билдирир.

11. **Модал сөзлэр**—һөкмүн керчэклијини, доғрулуғуну, һэгигэтэ олан мүнасибэтини билдирир.

ИСИМ

ҮМУМИ МЭ'ЛУМАТ

Исим тарихилик чэһэтдэн дилдэки нитг һиссэлэринин эн гэдимидир. Азэрбајчан дилиндэки исимлэр рус, алман, фран-

сыз вә әрәб дилиндән фәргли олараг, мәнсубијјәт категоријасына маликдир. **Гәләм** сөзү она көрә исим адланыр ки, о, мадди варлығын адыны билдирир, һалланыр (гәләмә, гәләми), онун мәнсубијјат (мәним гәләмим, сәнин гәләмин), кәмијјәт (гәләминиз, гәләмләр) вә хәбәрлик (гәләмдир) категоријалары вар. Чүмләнин әсасән мүбтәда (гәләм мәнимдир), тамамлыг (гәләми алмышам) вәзифәсиндә ишләнир.

Мүхтәлиф варлыгларын адларыны билдирмәсинә көрә исимләрин ашағыдакы нөвләри вардыр.

1. **Инсан адлары билдирән исимләр.** Мәсәлән: Арзу анасына телеграм вурмушду (Ә. Аббасова). **Фирудин бу** дәстәнин ичинә дүшдүкдән сонра һәјатынын нә исә башга бир мә'на кәсб етдијини дујурду (М. Ибраһимов). **Сәријјә** хала сәһәрки данышыгларын тә'сири алтында нечә дәфә истәди ки, сех мүдиринә јахынлашыб маашыны сорушсун, лакин чәсарәт етмәди (М. Ибраһимов).

Чәмијјәт тәрәфиндән ајры-ајры шәхсләрә верилән бу хүсуси адлар рәсми олдуғу үчүн дөвләт тәрәфиндән тәсдигләнир. Бунлар чүмләнин һәм јериндә бөјүк һәрфлә јазылыр.

2. **Шәхс билдирән исимләр.** Бунларын бир гисми чәмијјәт үзвләри арасындакы гоһумлуг, шәхси вә ичтимаи мүнасибәтләри билдирир. Мәсәлән: Тејмур гоншу кәнддә **гардашы** олдуғуну, **анасынын** һәрдәнбир атасындан кизлин бураја нә үчүн кетдијинин сәбәбини сонра баша дүшмүшдү. Ләтифә бизим **гызын мүәллимидир.**

3. **Башга чанлы варлыглары билдирән исимләр.** Мәсәлән: Мән **кәпәнәк** дејиләм, Күлдән-күлә учмарам. Мән **пәрванә** дејиләм. Һәр бәрги од санмарам (Н. Кәнчәли). Налвуран Зејнал **ат** наллајырды (И. Һүсејн). Јашајырсан әсә-әсә, Диксинирсән гәфил сәсә. Јалгызлығы һеч бир кәсә Диләмә, **гузум,** диләмә (З. Јагуб).

4. **Чансыз варлыгларын адларыны билдирән исимләр:** Мәсәлән: Сәнсән **одум, чичәјим,** Сәнсән өмүр баһарым (Н. Кәнчәли)). Дарыхдығымдан **чамаданы** көтүрүб тәләсә--тәләсә **гапыја** јолландым (С. Нәзирова). Нәшријјат ишчиләримиздән бурахылан **китабларын** идеја-сијаси сәвијјәсини даим јүксәлтмәји тәләб едир. (Коммунист» гәзети).

5. **Бәдән үзвләринин адыны билдирән исимләр;** Мәсәлән: Отуруб **голларымы** чарпазладым. Гаранлыгда баш **бармағыны** зорла тарым дар шалварынын чибләринә илишдирмиш, **чијинләрини** тәрпәдә-тәрпәдә көзләмә залындан кечиб кедән оғлан нәзәрими чәлб етди. Бу

ушаглар **әлләри** чибләриндә кәзмәји вәрдиш едәјирдиләр. (С. Вәзирова).

6. **Мә'нәви вә абстракт мәфһумларын адларыны билдирән исимләр;** мәсәлән: Бурадакы ше'рләрин һәрәси мәним **фикрими** сеһирли бир аләмә чәкиб апарыр. А. Шаигин «Ики гарангуш» ше'ри дә унудулмаз **хатирәләримлә** бағлыдыр. Ушағын **севинчини** һамы көрүр, дујур, **кәдәрини** исә өзүндән вә анасындан башга һеч кәс дуја билмәз. Бу **дујғулар** јенә дә мәни ејни гүввәтлә һәјәчанландырыр, романтик **хәјалларымы** ганадландырырды (М. Дилбази).

7. **Тәбиәт һадисәләринин адларыны билдирән исимләр;** Мәсәлән: **Күләјин** шәһәрә кәтирдији тәзә вә сағлам **чөл** һавасы һәбсхана һәјәтиндә дујулурду (Л. Н. Толстој). Күләчәкдир инсан өмрү, онун тәрлан хәјаллары, Бир дә **човғун** көрмәјәчәк сәадәтин илк баһары (С. Вурғун). ...Үзәриндән **боран** кечмиш тарла гојнунда дәни сахладығы кими, мәним үрәјим дә о ше'рләри беләчә горујуб сахлајыб. Баһар **јағышлары** отлары, чичәкләри тоздан-торпагдан јујуб тәмизләдији кими, о романтика да бизим дујғуларымызы ишыгландырырды (М. Дилбази).

8. **Ичтимаи һадисә адлары билдирән исимләр;** Мәсәлән: Гарыш-гарыш газандығымыз **гәләбәнин** тарихини унутмаг олармы? (Ә. Вәлијев). Бу торпаг нә гәдәр **саваш** көрүбмүш, бабасы дејәрмиш Бошаллы ели һәмишә **дөјүшдән гәһрәман чыхыб** (Г. Аббасәлијев).

9. **Јер, чај, дәниз, дағ вә с. адлары билдирән исимләр;** Мәсәлән: Ајна хала һәр **Бакыја** кедиб кәләндән оғлуну хәбәр аларды. **Хәзәрдә** әфсанәви **«Нефт дашлары»** јарадылды (М. Һүсејн). О заманлар мәнә еләкәлирди ки, **Боз дағы** инсанлар әли илә дүзәлдиб. (С. Нәзирова).

10. **Пешә, ихтисас, вәзифә, рүтбә, дәрәчә ады билдирән исимләр;** Мәсәлән: **Мүәллимә** дејил, **агрономдур** (Ә. Вәлијев). Дөнүб баханда **журналист** досту Хәлили көрдү. **Профессор** комиссијанын үзвләриндән чаван бир гызы әризә верәнләрин сәнәдләрини кәтирмәк үчүн икинчи мәртәбәјә көндәрди (Т. Һүсејнов).

11. **Елм адлары билдирән исимләр;** Мәсәлән: **Биолокијадан** имтаһан августун он дөрдүнә тә'јин олунмушду. **Ријазијјат** дејилди ки, бүтүн әмәлијјатлар зәнчир кими бир-биринә бағлы ола, бирини билмәјәндә о биринә илишиб галасан. **Әдәбијјатын** јазысындан да иши раст кәлиб «дөрд» ала билсәјди, бәлкә дә, гәбул олунарды (Т. Һүсејнов).

12. **һ а л-һ ә р ә к ә т, в ә з и ј ј ә т а н л а ј ы ш ы б и л д и р ә н и с и м л ә р;** Мәсәлән: **Газанч** һәриси олан тачир үчүн, капиталист үчүн бунлар тәәччүблү дејилдир (Мир Чәлал). Үрәкдәндир **тәрпәнишин,** көнүлдәндир **данышығын** Сән илһамын гүдрәтинә, доғрудан да, мөһкәм сығын (С. Вурғун).

13. **Ќ е ј ф и ј ј ә т в ә ә л а м ә т а н л а ј ы ш ы б и л д и р ә н и с и м л ә р;** Мәсәлән: Затән еһтијач көз ачмаға имкан вермәмиш ки, әввәл **хәстәлик,** сонра **јохсуллуг, ишсизлик...** (Ч. Чаббарлы). Һәр тәрәфә бир **гәриблик** чөкмүшдү, ағачлар да гәриб көрүнүрдүләр. Закирин еләә бир **зирәклији, дирибашлығы** да јох иди (Т. Һүсејнов).

14. **З а м а н, в а х т а н л а ј ы ш ы б и л д и р ә н и с и м л ә р:** Мәсәлән: Һәјатын фәрәһли гәмли, **чағы** вар. Һөкмү вар һәјатда һәр бир **анын** да (М. Һүсејнзадә). Дилманын да фикри пајызда евини сөкдүрүб тәзәсини тикдирмәк иди. Амма бурада галдығы бу бир **ајда таныдым.** Деди гој бир-ики күн бурада галым (Т. Һүсејнов).

Шәхс, сәнәт, вәзифә, адлары, гоһумлуг вә ичтимаи мүнасибәт билдирән исимләр ким? суалына, галанлар исә нә? вә һара? суалына чаваб олур. Јер адлары билдирән исимләрә һара? суалы илә јанашы нә? суалы да вермәк олур. Јер адлары варлыг кими тәсәввүр олундугда, објект мә'насы кәсб етдикдә она һара? суалы вермәк олмур. Мәсәлән; Бакыда көзәл парклар, кениш **хијабанлар** вә јахшы **күчәләр** салынмышды.

Һал-һәрәкәт, вәзијјәт, кејфијјәт вә әламәт анлајышы билдирән исимләр фе'л вә сифәтә сөздүзәлдичи шәкилчи артырмагла дүзәлир;

Мәсәлән: Башлансын дүјүнләр башлансын тојлар Титрәсин **чалғыдан** евләр, сарајлар (С. Рүстәм). Инди дә мәнә орада чох јахшылыг еләјир (Ч. Чаббарлы). Осман она **тәскинлик** вермәк истәди. Бурда һеч бир **ганунсузлуға** јол вериләбилмәз (Т. Һүсејнов).

Јер ады (гит'ә, өлкә, шәһәр, мүәссисә вә с.) билдирән исимләр инсан варлығы кими тәсәввүр едиләндә ким? суалына чаваб верир. Мәсәлән: АДПУ али мәктәб тәләбәләринин елми конфрансыны кечирмишдир.

ИСМИН МӘ'НА НӨВЛӘРИ

Исимләр адландырдыглары варлығын хүсусијјәтинә көрә үч чүр олур:

1. Конкрет вә абстракт исимләр;
2. Үмуми вә хүсуси исимләр;
3. Тәк вә топлу исимләр.

Конкрет вә абстракт исимләр. Инсанын дујғу үзвләри илә дәрк едә билдији реал варлыгларын адыны билдирир. Мәсәлән. Поладын **атдығы күлләнин** бири дә боша чыхмады. (Ә. Вәлијев). **Турачлар** учуб кетдиләр. **Кечи** гачмаг истәди, **јол** тапмајыб **гајадан** ашағы јуварланды . **Дағын** әтәјиндә чохлу **бәнөвшә күлү** ачылды (М. Дилбази).

Абстракт анлајышлары билдирән исимләр әшја харичиндә дәрк олунур, чүнки онлар мадди варлығын мәһсулу олса да, һеч бир дујғу үзвләри илә дәрк олуна билмир. Онун формасы, һәчми, чәкиси, рәнки вә с. әламәти јохдур; мәсәлән, Онун ачыб-ағарда билмәдији **фикирләри** овгатыны тәлх едирди (С. Рәһимов).

Конкрет исимләр абстракт исимләрдән әввәл јаранса да, конкрет исимләрлә абстракт исимләр јанашы ишләнир вә бир-бирини тамамлајыр.

Хүсуси вә үмуми исимләр

Хүсуси исимләр варлығы тәк олан әшјаларын адыны билдирән варлыглары вә һадисәләри ејничинсли башга варлыг вә һадисәләрдән фәргләндирән фәрди адлардан ибарәтдир. Инсан адлары, јер, китаб, гәзет, мәчмуә, дәниз, бүрч адлары, һејванлара верилән адлар, адлы мүкафатлар хүсуси исимләрә дахилдир.

Мәсәлән: **Абдулла Шаигин «Ики гарангуш»** шe'ри дә унудулмаз хатирәләримлә бағлыдыр. Биз јухары **Дашсалаһлыда Дамчылы** булағы јанында олурдуг. **«Шәрг гадыны»** журналында чап етдирдији **«Зәһмәт пәрисинә»** шe'ри азадлығын һимни кими сәсләнди (М. Дилбази).

Үмуми исимләр исә мүәјјән бир група дахил олан охшар варлыгларын үмумиләшмиш адыны билдирир. Конкрет исимләрин бә'зиси, абстракт исимләрин исә һамысы үмуми исимләрә дахилдир.

Мәсәлән: Ашыг **гардаш**, чал **сазыны**, Бу **дүнјанын күл** вахтыды. Пәрдә-пәрдә ен ашағы, Чошан **гәлбин** зил вахтыды (Аслан Кәмәрли). Дөрд тәрәфдән **гонаг отағына** ачылан **пәнчәрәләрдән һәјәтдәки ағачлар** көрүнүр (Һ. Хошкинаби).

Тәк вә топлу исимләр

Тәк вә топлу исимләри мүәјјәнләшдирәркән сөзүн лексик мә'насына нәзәр салмаг лазымдыр. Белә ки, һеч бир шәкилчи әлавә етмәдән **бу** исмин тәк вә ја чох шеји адландырмасы мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Тәк исимләр ваһид, тәк шејләри билдирир. Мәсәлән: **Ағачда јарпаг** белә тәрпәнмирди (С. Гәдирзадә). Таһир Дә-

миров Нәнәгыздан вердији **пакети әлиндә** самбаллајыб, дәјирми столун үстүнә атды. Үлкәр **столун** үстүнә тәзә **сүфрә** салды, **сервантдан** бүллур чај **стәканлары, гәдәһләр, гәнд габлары** чыхартды (Т. Һүсејнов).

Топлу исимләр һеч бир шәкилчинин көмәји олмадан чохлуг билдирир.

Мәсәлән: Тејмур голундан чәкә-чәкә ону **чамаатын** ичиндән чыхартды (Т. Һүсејнов). Һәр нәфәри бир **ордудур,** бизим азад елләрин Јол көстәрир бу **ордуја,** сәнин полад әлләрин (С. Вурғун). Колхозун гојун **сүрүсү** јајлаға чохдан көчмүшдү.

Тәк исимләр кәмијјәт (-лар, -ләр) шәкилчиси гәбул етдикдә чохлуғу билдирир. Топлу исимләр дә кәмијјәт шәкилчиси гәбул едир, лакин чохлуғу дејил, әшјанын нөв вә чешидини билдирир. Мәсәлән: Бурда чох ојнады гылынчлар, гынлар, **Ордулар, карванлар,** башсыз ахынлар (С. Вурғун).

Топлу исимләр тәк исимләрдән фәргли олараг, һеч бир морфоложи маситә олмадан чохлуг билдирдији һалда, тәк исимләр морфоложи маситәнин көмәји илә чохлуг билдирир. Топлу исимләрдән тәкчә, **чамаат сөзү** чәм шәкилчиси гәбул етмир. Һәмин сөзүн синоними «күтлә» чәм шәкилчиси гәбул едир.

ИСМИН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИ

Исимләр гурулушуна көрә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур.

Садә исимләр дилин ән гәдим гатларына аид олуб һеч бир морфоложи әламәт дашымајан бәсит формалы сөзләрдир. Мәсәлән: **Осман** дөрд јаш Тејмурдан **бөјүк** олса да, сачлары һәлә дә шәвә кими гара иди (Т. Һүсејнов). Бунларын кимин тәрәфиндән кәтирилдији нә **анаја,** нә дә **гыза** мә'лум оларды (Ә. Садыг).

Дүзәлтмә исимләр

Дүзәлтмә исимләр һәм исимләрә, һәм дә башга нитг һиссәләринә ашағыдакы сөздүзәлдичи шәкилчиләрин артырылмасы илә әмәлә кәлир.

1. **-лыг, -лик, -луг, -лүк.**

Азәрбајчан дилиндә бу шәкилчи васитәсилә мүхтәлиф нитг һиссәләриндә 4341 сөз дүзәлир. Ән мәһсулдар шәкилчидир. Исим, сифәт, сај, әвәзлик вә зәрфдән кејфијјәт, мәшғулијјәт, пешә, һал-вәзијјәт мә'налы исим дүзәлдир. Мәсәлән: Сорушмазлармы ки, ајлығын нә гәдәрдир? (М. Һүсејн). Инди «Дағлар султаны» ше'рини **дәрсликләримиздә,** синиф отагларымызда отујуруг (М. Дилбази). Онда **гајғыкешлик, меһ-**

рибанлыгла јанашы, **тәләбкарлыг** да вар. Достум сүрүчүјә **онлуг** верди, сүрүчү дә **бешлик, үчлүк** вә **тәклик** гајтарды. Диларә мүәллимә суал верди ки, нијә кағыз пуллар једди адда, **тәклик, үчлүк, бешлик, онлуг, ијирми бешлик, әллилик** вә **јүзлүк**, бурахылыр?

Һәмин шәкилчи гошулдуғу сөздә мүчәррәдлик мә'насы јарадыр вә сөздә бир нечә сөздүзәлдичи шәкилчи оларса, сонда ишләнир.

2. **-чы, -чи, -чу, -чү.**

Исимләрә артырылыр вә сәнәт, пешә, үмуми-сијаси мүнасибәт билдирән исим дүзәлдир. Мәһсулдар шәкилчидир. Мәсәлән:

Ахшамлар **нахырчылар** «Вагиф»дән охујур. Бизим **колхозчулар** көлү «Јени һәјат» колхозу үчүн газмышдылар (Ә. Вәлијев). **Кимјачыдыр,** елми дәрәчәси вар (Т. Һүсејнов). Һикмәт Исфаһанинин **гијамчыларла** әлагәси олдуғуну шаһа чатдырачаг вә истәдијинә наил олачагды (М. Ибраһимов).

3. **-лы, -ли, -лу, -лү.**

Бу шәкилчи васитәси илә фамилија вә инсанын доғулдуғу әрази билдирилир. Мәсәлән: Дүнјадан вахтсыз көчмүш Әлиаға **Күрчајлы** поезијамызын орта нәслинә мәнсубдур (Т. Хәлилов). Рәһмәтулла **Әләкбәрли** тајфанын ән чох һөрмәт етдији бир киши иди (Ә. Аббас). Мән **тәбризли, нахчыванлы**, мән **кәнчәлијәм** (М. Араз). **Мәктәблиләр** кағыз вә дәмир туллантылары јығдылар.

4. **-чыг, -чик, -чуг, -чүк.**

Бу шәкилчи кичилтмә, әзизләмә мә'насы јарадыр. Мәсәлән: бир овуч дамарсан, бир **парчачыг** әт, Бир ме'мәт јаратды сәни тәбиәт (С. Вурғун). Сәадәт анчаг бизим бу гаранлыг, јохсул **евчијимиздә** имиш (Ҹ. Ҹаббарлы).

5. **-чығаз, -чијәз, -чуғаз, -чүјәз.**

Мәсәлән: Тезликлә бу хырда **һәкимчијәзләрлә** ојнамаг мәчбуријјәтиндән гуртарачағыг (М. Ибраһимов).

6. **-ча, -чә.**

Мәсәлән: Нәби чијниндә бел **бағчадан кәлир** (С. Рүстәм).

7. **чылыг, -чилик.**

Бу шәкилчи әсасән сифәтләрә гошулур вә дахили психоложи мејл, һал-вәзијјәт билдирир. Мәсәлән: Рајкомда әҹәб **архајынчылыгдыр.** Сонра мән дәрин бир пешиманчылыг ичиндә көзләрими јерә дикирдим. Анасынын **меһрибанчылығындан буну** баша дүшмүшдү (Ҹ. Әлибәјов).

8. **-даш.**

Исимә гошулур вә јахынлыг, ејнификирлилик билдирир.

Мәсәлән: Олум јол **јолдашын** мәни дә апар (М. Исмајыл).

Әзизләндик гардаш кими, Сөһбәт етдик **сирдаш** кими (Ә. Мухтар).

9. **-кан, -туг.**

Исимләрә гошулур, гејри-мәһсулдардыр. Мәсәлән: Бир **јелкән** кими гәрг етсә дә дәрјада заман мәни, Вурғун өлдү демәјин бир әбәди сәнәти вар (С. Вурғун). Гәдир зурнанын сәсини ешитчәк, нағарасыны **голтуғуна** вуруб Гасымын һәјатинә кәләрди (С. Алышарлы).

10. **-ыд, -ид, -үд, -т.**

Исим, сифәт вә фе'лдән исим әмәлә кәтирир. Мәсәлән: **Јашыдларым** мәктәбә кетдикдә көчдән кери дүшән гәрибләрдә ојанан һиссләр кечирирдим (М. Ибраһимов). Јералты **кечидләр** тәһлүкәни азалдыр. Алгыш әмдијимиз һалал сүдүнә Бу күн дә борчлујам һәр **өјүдүнә** (С. Вурғун). Онлар јајлагда **гурут** һазырлар, гышда ишләдәрдиләр.

11. **-лаг.**

Мәсәлән: Бу автобус **Күнејгышлағын** јанындан кечиб бизи **јајлаға апарды** (И. Әфәндијев). Нәдир бу шикајәт? Нәдир бу **данлаг**? (Б. Ваһабзадә). Тәнгидчинин бу гејдләрини охујур вә тәәччүбләнирик: нијә характери бу гәдәр ајдын рәсм едилмиш, дүшүнчә тәрзи вә **анлаг** сәвијјәси е'тибарилә позитив мөвгедә дајанмыш гәһрәманы гәрибә бир сојугганлыгла ... зәиф адландырырсан? (В. Јусифли).

12. **-кил.**

Бу шәкилчи шәхс билдирән исимләрә гошулур. Мәсәлән: **Үлкәркил** чох чәтинлик чәкмәдиләр. Күчсүз аддымларла **Нәзакәткилин** јанына гајытды. О да **әмисикилдә** олурду (Т. Һүсејнов).

Мүасир Азәрбајчан дилинә фарс вә әрәб дилиндән кечән сөзләрлә кәлән шәкилчиләр ашағыдакылардыр: **-дар, -дан, -стан, -кар, -кәр, -хана, -саз, -шүнас, -намә, -задә, -и, -ви, кеш.** Мәсәлән: колхозун **һесабдары** бурада јашајыр. Онун анасы **даландар** ишләјирди. Бу пијаләни она **һөкмдарын** досту Ирандан һәдијјә кәтириб (Ч. Әлибәјов). О, бир әлиндә **күлдан**, о бири әлиндә дә **гәнддан** ајағынын учу илә гапыны ачды. (С. Рәһимов). Самур чичәкләри кими әлван, парлаг, бәзәкли гәләмданы чыхартды (Ә. Чәфәрзадә), Һәрб гуртарсын кедәрик бизим **Газахстана** (С. Рүстәм). **Сәнәткар** өзү онун јаратдығы образларын фөвгүндә нәзәрә чарпыр (В. Јусифли). Бир мәсәл вар билсән әкәр «Зәр гәдрини **зәркәр** биләр» (С. Вурғун). Мағаза, клуб, **чајхана, китабхана,** фелдшер мәнтәгәси кәндин бир гырағында, чајын үстүндә јерләширди (С. Алышарлы). Беш-алты ај курсда охујандан сонра

олмушду рәнксаз вә тикинтидә ишләјирди (С. Алышарлы). Рус **шәргшүнасы** Крымски «Түркијәнин тарихи вә әдәбијјаты» әсәрини јазмышды (Л. Әлизадә). **«Оғузнамә»нин** мәтн тәркиби мүтләг мә'нада јекчинс дејил. **Шејхзадә** Гадири динләдикдән сонра Икрамовла **көрүшмәји** гәт етди (Ч. Әлибәјов). Зибејдә **алакеши** көтүрүб һәјәтә дүшдү. Самаварын **дәмкеши** јох иди. Низами **Кәнчәви** онун ән чох севдији шаир иди. Һикмәт **Исфәһани** гәлбән **Пәһләви** сәлтәнәтинин дағылмасыны истәјирди (М .Ибраһимов).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнин дүзәлтмә исимләрин бир гисми дә рус дили вә рус дили васитәсилә кечән сөзләрдә ишләнмиш шәкилчиләр васитәсилә дүзәлир.

Мәсәлән: Азәрбајчан зәһмәткешләри гардаш халгларын **сосиализм** гуручулуғунда газандыглары мүвәффәгијјәтләри бөјүк рәғбәт һисси илә гаршылајырлар. Журналист јазы мизиндән ајрылмырды. О, **матиматик** кими чалышыр. **Кеологлар** да сәһв едә биләр, **биологлар** да (М. Ибраһимов). **Икрәмов сөһбәти** бу јерә кәтирдијинин јанлыш олдуғуну дујду вә узаглашмаг әвәзинә тәһлилә кечди (Ч. Әлибәјов).

Дүзәлтмә исимләрин бир гисми дә фе'лләрә ашағыдакы шәкилчиләрин артырылмасы илә әмәлә кәлир вә һәрәкәт мәзмуну бу исимләрдә донуг шәкилдә сахландығына көрә бунлара фе'ли исимләр дејилир.

1. **-ыш, -иш, -уш, -үш.**

Мәсәлән: Өз тарихинин тәлатүмү вә мәс'ул дөврүнү јашајан Иран халглары **ахтарышдадыр** (М. Ибраһимов). Јохса, **ениши** гар алыб? (И. Әһмәдли). Дүнјанын сон ады **гуртулуш** олсун (С. Вурғун). Ана дедим һәр **үрпәриш** һасил олду чанымда (М. Мүшфиг).

2. **-ыг, -ик, -уг, -үк.**

Мәсәлән: Диварда **чапыг** јери варды. Бура **билик** мејданыдыр. Бу анда өзүнү **буруға** чырпан күләк выјылдады (М. Һүсејн). Бир чүт һөрүк күскүн-күскүн бахырды (С. Рәһимов).

3. **-ты, -ти, -ту, -тү.**

Мәсәлән: Көј—**көјәрти** вә **ағарты** кәтирди (Е. Гулијев). Күлназ анасыны гучаглады вә **һөнкүртү** чәкди (М. Ибраһимов).

4. **-ынты, -инти, -унту, -үнтү.**

Мәсәлән: Јохсуллуғумузда чәкдији һәр бир **сыхынты** ијнә кими үрәјимә санчылыр (Ч. Чаббарлы). **Тикинти** рәиси Фәрманы мүдафиә едирди (М. Һүсејн). Баһар чејраны гапынын јанында бағламыш, габағына чөрәк **овунтусу**, туг јарпа-

ғы, күллү јонча төкмүшдү (Мир Чәлал). Үрәјинин арамсыз **дөјүнтүсүндән** һәјәчан кечирирди (С. Гәдирзадә).

5. **-ы, -и, -у, -ү.**

Мәсәлән: Мән анлашылмаз бир **горху** ичиндә онун бахышларындан гачдым (И. Әфәндијев). **Јазы** столундакы мүрәккәб габлары гупгуру иди. Һәлә бу дүнјаја мејил салмајыб. Мәһәббәт **өлчүсү** дүнјада гызын (М. Исмајыл).

6. **-ычы, -ичи, -учу, -үчү.**

Мәсәлән: Инди хәбәр верим **охучума** мән Хәјалы күсдүрән бир ... **Сүрүчү,** машыны бир аз јаваш сүр (И. Чаһани). Нијә бу күн биз **сүрүчүләрдән** сөз салмадыг (Ч. Әлибәјов). Онлар бинәни дә долашыб **сағычыларын** јатаг отағына **кәлдиләр. Сојудучуда** јағлы гојун чәмдәји, хејли алма-армуд вар иди (Т. Һүсејнов). Бәдии сөз үчүн дә һәр һансы бир кејфијјәт **көстәричиси** мүәјјән едилмишдир (Ә. Әјлисли).

7. **-аг, -әк, ,-г- -к.**

Бу шәкилчиләр әсасән фе'лдән, лакин аз да олса сифәтдән исим дүзәлир. Мәсәлән: Гачаглар бир **көз** гырпымында **јығнағы** әһатәјә алдылар (С. Рүстәм). Сәнә **диләкләрим** голганад олур (М. Исмајыл). Баш тәрәфдәки столун үстүнә рәнкарәнк шүшә габлар, күзкү, **дараг** гојмушдулар (И. Әфәндијев).

8. **-ым, -им, -ум, -үм.**

Мәсәлән: Алдылар бир **ғырпымда** почталјону дөврәјә (С. Рүстәм). Она јени **бичим** вермишди. Енсиз дағ јолунун бир тәрәфи дәрин **учурум** иди (С. Рүстәм). **Өлүм** севинмәсин гој,,.

9. **-ғы, -ғы, -гу, -ғу, -ки, -ки, -кү.**

Мәсәлән: Һәм әринин **тапшырығына** садиг галыб **пусгуда** дурар, һәм дә өз кефини сүрәрди (С. Гәдирзадә). Дәгиг дәрс **бөлкүсү** јох иди. О, бабасы илә бирликдә дәһрә, балта вә **бычгыны** көтүрүб мешәјә тәрәф јолланды. Халг мәһкәмәсинин **сечкиләри** бу илин ијун ајында олачаг.

10. **-гын, -ғын, -гун.**

Мәсәлән: Һәр ахшам бир евә **басгына** кәлән. ...Боғсун **азғынлары,** вичдансызлары (С. Вурғун). Гар **учгунлары** олур.

11. **-ын, -ин.**

Мәсәлән: **Ахынын** кәнара атдығы Ајаз да фәрјад гопарырды (М. Ибраһимов). Пајыз **экини** үчүн сахланан јерләрдә котанлар ишләјир.

12. **-ынч, -инч.**

Мәсәлән: Закир института кирмәсәјди, бу, Османын башына гахынч оларды. О, севинчини бирузә вермәмәјә чалышды (Т. Һүсејнов)

OYU KİTABXANA
2055

13. **-ыр, -ир.**

Мәсәлән: Һамы елә билирди ки, онун **јатыры кәлириндән** чохдур.

14. **-ма, -мә.**

Мәсәлән: Һәр јердә гурултајын гаршыја гојдуғу әзәмәтли вәзифәләрин һәјата **кечирилмәси, реаллашмасы** үчүн мөвчуд имканлар көтүр-гој едилирди (И. Һәсәнли).

15. **-чаг, -чәк.**

Мәсәлән: Фәһлә **јығынчагларыны** әввәлки кими асанлыгла дағытмаг мүмкүн олмурду (М. Һүсејн). Ағачдан **јелләнчәк** асылмышды.

16. **-ачаг, -әчәк.**

Мәсәлән: Голу чирмәкли Мәшәди **чапачағыны** итиләјәрәк еркәкләри шаггалајырды (Мир Чәлал). Үлви истәкләрин **кәләчәјијди** (М. Исмајыл).

17. **-анаг, -әнәк.**

Мәсәлән: Нәби гаршыдакы **бичәнәји** она көстәрди. Ушаг кичик бир **сызанагдан** јаха гуртара билмәди.

18. **-ган, -ған.**

Мәсәлән. **Јапышгандан** пис олан Муған палчығы һәр тәрәфә сычрајырды (М. Ибраһимов). **Бурулғанларын** бојнуна атыларды.

19. **-мач, -мәч.**

Мәсәлән: Фајтончу **гырмачыны** һавада јелләтди. Рејһанлы **дөјмәчи** хошларды.

20. **-мача, -мәчә.**

Мәсәлән: Телевизија озан верилиши ушаглара **билмәчәләр** сөјләјир, **тапмачалар** дејирди.

21. **-ар, -әр.**

Мәсәлән: Чыхар ағ булудун **ачары** кими (М. Исмајыл). Өзүм өз көзүмдә **дәјәр** газандым (Б. Ваһабзадә).

22. **-маг, -мәк.**

Мәсәлән: О, **чахмаг** гығылчымы кими ани олараг гәлбиндә баш галдыран бир мәһәббәтлә ... торпағы гучаглады (М. Ибраһимов). Бу анда онун көзләри күрсү үстүнә јығылмыш **јемәк** шејләринә саташды (М. Һүсејн).

-кәч, -чә, -ч, -н, -зик, -кә, -мур, -ан, -ыч. шәкилчиләри гејри-мәһсулдар олса да, фе'лдән исим дүзәлдир.

Мәсәлән: Зүлејха **сүзкәчи** судун үстүнә гојду. Бахыб јанјөрәмә гашыны чатма Мәним **кизләнчимин** јери билинмәз (Шаһмар Әкбәрзадә). **Әјләнчәләр** ичиндә әзаб, гәһгәһәләр арасында көз јашлары (Ч. Чаббарлы) Дүнјада **газанчы** бир будур десәк, Тарих утанмазмы јаратдығындан (С. Вурғун). Мухтар бәјин малы **талан** олду. Һәким аналара изаһ етди ки,

ушаг әмзикдән чох истифадә едәрсә, бејниндә јорғунлуг әмәлә кәлә биләр. **Дөнкәләрдән** кечиб **дүшәркәјә** дахил олдуг. Јағышдан чыхыб **јағмура** дүшдүк. Алгыш полад синәсини **галхан** тутан бу елләрә (С. Вурғун). О санки дөрд јолун **ајрычында** галмышды.

МҮРӘККӘБ ИСИМЛӘР

Мүрәккәб исимләр ики вә даһа чох сөзүн мүәјјән гануна-ујғунлуг әсасында бирләшмәсиндән вә бир мә'на билдирмәсиндән әмәлә кәлир. Мүрәккәб исимләрин ашағыдакы нөвләри вардыр.

1. **Ики исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир;**

Мәсәлән: **Мәммәдһәсән** әми бардаш гуруб отурду (Ч. Мәммәдгулузадә). Һәлә орта мәктәбдә охујанда **Күлчичәк** кимјаны чох јахшы билирди. **Нәнәгызын** ихтиралары Таһир үчүн тәбии көрүнүрдү (С. Рәһимов). **Мирзә Фәтәли** әмисинин һимајәсиндә бөјүмүшдү. **Бибиханымын** гардашы **Ағасәлим** вә оғлу **Әһмәдхан** мүһарибәдән гајытмамышды. **Гурбанәли** онун сөзүндән дәһшәтә кәлди (М. Ибраһимов).

2. **Сифәтлә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир;**

Мәсәлән: **Гарабирчәјин** јаныглы сәси даш диварлы, тәк пәнчәрәли отагчаны башына көтүрмүшдү.

3. **Исимлә фе'ли сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир;**

Мәсәлән: Евин бир јаны **күнбатан**, бир јаны да **күндоғана** тәрәф иди. **Памбыгтәмизләмә** заводунда ишләјирди.

4. **Икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчили ики исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.**

Мәсәлән: Осман дәһлизә јөнәлди вә **ајаггабыларыны** кејинди (Т. Һүсејнов). Дадаш **кәлмәбашы** онун адыны чәкирди. Һәр булаг **башында** бир сөһбәт олур. Каһ **көзајдынлығы**, каһ гијбәт олур (С. Вурғун).

5. **Синоним сөзләрин гоша ишләнмәсилә әмәлә кәлир;**

Мәсәлән: Инди билдим ки, бу **сорғу-суал** нәдән өтрү имиш? (М. Һүсејн) **Гоһум-әгрәба гајғылары** азалдыгча, дүнја гајғылары чохалырды. Лап **анд-аман** еләсәләр дә, әриндән һеч нә кизләдән дејилди (Ч. Әлибәјов).

6. **Антоним сөзләрдән әмәлә кәләнләр;**

Мәсәлән: Вәтәнин өнүндә зәррә, Андыны дәјишмәз **хејир-**

лә—шәрлә, **Дост—дүшмән** сечиләр. Вәтән сечилмәз. **Даш-кәсәк** сечиләр, Вәтән сечилмәз (М. Исмајыл).

ҮМУМИ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЈАЛАР

Сөзләри бир-биринә бағлајан вә онларын арасында әлагә јарадан васитәләр грамматик категорија адланыр. Грамматик категорија тәфәккүрүн вә инкишафын мүәјјән дөврләриндә мејдана чыхан, инсан шүурунда әкс олунан објектив варлыглары өз форма вә әламәтләри илә конкретләшдирән, дилин дахили инкишаф ганунлары илә бағлы олан, инкишаф едәрәк тәкмилләшән тарихи категоријадыр. «Инсанын гаршысында тәбиәт һадисәләри шәбәкәси дурур. Инстинктив инсан, вәһши инсан өзүнү тәбиәтдән ајырмыр. Шүурлу инсан ајырыр. Категоријалар ајырманын, јә'ни дүнјаны дәрк етмәјин пилләләридир»[1]. Бу категоријаларын ишләнмә мүмкүнлүјүнә көрә бир гисми үмуми, бир гисми хүсуси характерлидир.

Грамматик категорија бир нечә нитг һиссәсинә гошула билдикдә үмуми категорија адланыр. Тәкчә бир нитг һиссәси илә ишләндикдә хүсуси грамматик категорија адланыр.

Дилимиздәки үмуми грамматик категоријалар ашағыдакылардыр:

1. Кәмијјәт категоријасы.
2. Мәнсубијјәт категоријасы.
3. Һал категоријасы.
4. Хәбәрлик категоријасы.

Бу категоријалар тәкчә исимә дејил, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә көмәкчи нитг һиссәләри илә дә ишләнә билир. Сифәт, сај, әвәзлик, мәсдәр исмин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнәркән бу категоријалары гәбул едир, фе'л хәбәрлик вә кәмијјәт категоријасыны гәбул едир, һал вә мәнсубијјәт фе'лә аид ола билмир. Одур ки, һәмин категоријаларын исим бәһсиндә өјрәнилмәси ганунаујғундур.

Кәмијјәт категоријасы

Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт категоријасы үч үсулла јараныр: Лексик, морфоложи вә синтактик. Дилимиздәки исимләрин бә'зиләринин кәмијјәти онун тәк вә чәмлији илә дејил, мүәјјән өлчү ваһидләри илә мүәјјәнләшдирилир. Мәсәлән, «булагдан **су кәтирдим.** Базардан алма, буғда, ун, сүд алдым» дедикдә бунларын кәмијјәти килограм, литр вә с. илә өлчүлүр. Белә исимләр топлу исимләрдән фәргләндији кими, чәм исимләрдән дә фәргләнир. Бунлар һеч бир көстәричи ол-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри. 38-чилд, сәһ. 86.

мадан һәм күллү, һәм дә тәки билдирир. Топлу исимләрдә олдуғу кими, бунлара ҹәм шәкилчиси артырдыгда онун чешиди мүәјјәнләшдирилир. «Сулар, буғдалар, алмалар, үзүмләр» сөзүнүн әввәлинә «ҹүрбәҹүр, мүхтәлиф нөвлү» сөзләрини артырмаг олур.

Морфоложи јолла ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлир:

а) **-лар, -ләр.**

Мәсәлән: Су елә дуру иди ки, чајын дибиндәки **дашлар**, сүрү илә гачышан **балыглар** ајдынча көрүнүрдү (И. Шыхлы). Отағын дөврәсиндәки **ағачлар** елә сых әкилмишди ки, **күллүкләр** көрүнмүрдү.

Бу шәкилчиләр сөздә гејри-мүәјјән чохлуг мә'насы әмәлә кәтирир.

б) **-ыг, -ик, -уг, -үк.**

Бу шәкилчи хәбәр вәзифәсиндә ишләнмиш исимләрдә I шәхсин чохлуғуну билдирир. Мәсәлән: Ҹаным, биз дә **адамыг.** Өзүмүз дә гоншујуг. Биз дә бир кишиҹик, ја јох? Елә билмә ки, **күрдүк** (И. Әфәндијев).

в) **-ыз, -уз, -уз, -үз.**

Бу шәкилчи хәбәр вәзифәсиндә ишләнмиш исимләрдә II шәхсин ҹәмијјәт чохлуғуну әмәлә кәтирир. Мәсәлән: Мәнимлә гардашсыныз. Бизимлә **гоншусунуз.** Бу күн **тәләбәсиниз.**

г) **-лыг, -лик, -луг, -лүк.**

Мәсәлән: **Чичәклик, күллүк** олан јерләрдән кечиб **отлуг** вә **дашлыг** олан јерләрә чатдыг.

Синтактик јолла ҹәмијјәт категоријасы јахын мә'налы исимләрин ҹүт, јәни исмин тәкрары илә әмәлә кәлир. Мәсәлән: Ата өзүнүн **оғул-ушағы** үчүн **үст-баш алды.** Ушаглар **даш-даш** ојнадылар.

Хәбәрлик категоријасы

Хәбәрлик категоријасы шәхс категоријасы илә вәһдәт тәшкил едир. Бүтүн нитг һиссәләри хәбәр вәзифәсиндә ишләндикдә бу категоријаны гәбул едә билир. Фе'лдә хәбәрлик категоријасынын әсас апарычысы шәхс категоријасы олдуғу һалда, исимләрдә тәкҹә хәбәр шәкилчиси илә ифадә олуна билир. Шәхс билдирән исимләр шәхс шәкилчиси илә тәк вә ҹәм кәмијјәти билдирир.

Биринчи шәхсин тәкиндә **-ам, -әм** ҹәминдә **-ыг, -ик, -уг, -үк** шәкилчиләри (мүәллимәм, гардашам, мүәллимик, гардашыг вә с.) хәбәрлик категоријасы әмәлә кәтирир.

Икинчи шәхсин тәкиндә **-сан, -сән;** ҹәминдә—**сыныз...** шә-

килчиләри (мүәллимсән, гардашсан, тәләбәсиниз вә с.) васитәсилә јараныр.

Үчүнчү шәхсин тәкиндә **-дыр**... (мүәллимдир, гардашдыр); чәминдә **-дырлар**... (мүәллимдирләр, гардашдырлар вә с.) шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир.

Мәнсубијјәт категоријасы

Мәнсубијјәт категоријасы саһиб, аид вә мәнсуб тәрәфлә әшја, варлыг арасындакы әлагәни билдирир. Бу категорија ики сөз арасында баш версә дә, тарихән шәхс әвәзлијиндән төрәдијинә көрә биринчи тәрәфин ишләнмәсинә о гәдәр дә еһтијач олмур. Саһиб тәрәф исмин јијәлик һалында, мәнсуб әшја мүхтәлиф шәкилчи гәбул едир. Бу шәкилчиләр өз грамматик мә'насына ујғун олараг нисбәт вә ја мәнсубијјәт шәкилчиси адланыр. Мәнсубијјәт категоријасы бүтүн шәхсләрин тәк вә чәми үзрә ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә јараныр.

I шәхс тәк (самитлә битән исимләрдә) **-ым, -им, -ум, -үм;** саитлә битәнләрдә **-м** шәкилчиси васитәсилә. Мәсәлән: Ојадыр хәлги **әфганым** гара **бәхтим** ојанмазмы (М. Фүзули). Усанмаг билмәјир **көнлүм** јашылбашлар сорағындан. **Атам** јухулајырды тәр төкә-төкә (С. Вурғун).

I шәхс чәм (самитлә битәнләрдә) **-ымыз, -имиз, -умуз, -үмүз;** (саитлә битәнләрдә) **-мыз, -миз, -муз, -мүз** васитәсилә Мәсәлән: **Гәлбимиз, ешгимиз** ајры дејилдир, Бизим ки, **атамыз, анамыз** бирдир. **Ордумуз** јүјүрүб елләр кечәндә... (С. Вурғун).

II шәхс тәк (самитлә битәнләрдә) **-ын, -ин, -ун, -үн;** саитлә битәнләрдә) **-н** шәкилчиси васитәсилә. Мәсәлән: Фикирләшдим ки, анандан узаг дүшсән, **үрәјин** дарыхар, она көрә дә **бибин** вә **бачын** јанына кәлди (М. Һүсејн).

II шәхс чәм (самитлә битәнләрдә) **-ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз;** (саитлә битәнләрдә) **-ныз, -низ, -нуз, -нүз** шәкилчиләри васитәсилә. Мәсәлән: **Башыныза** чарәни ким гылачаг? **Белинизи** ашағы әјиб, **күчүнүз** кәлдикчә кәтмәни алағын дибинә ендирин (Ә. Вәлијев).

III шәхс тәк (самитлә битәнләрдә) **-ы, -и, -у, -ү** (саитлә битәнләрдә) **-сы, -си, -су, -сү** шәкилчиләри васитәсилә. Мәсәлән: Бу, Уста Рамазанын кәшфијјат **буруғу иди** (М. Һүсејн). Һәрәмханалар **сарајында өмрү** узун сүрмәди (С. Вурғун). **Әмиси** вә **бибиси** кәлиб чатдылар.

III шәхс чәм **-лары, -ләри** шәкилчиси васитәсилә. Мәсәлән:

Сибирин **јоллары** ачылды (М. Һүсејн). Қосаоғлунун **көзләри** бәрәлди (И. Шыхлы).

Саһиблә әшја арасында ашағыдакы кәмијјәт әлагәси олур

а) Һәр ики тәрәф тәк олур.

Мәсәлән: һәр пәрдәдән сонра тамашачылар актјорун әлини сыхыр.

б) Һәр ики тәрәф чәм олур; мәсәлән: **Јашадығымыз** мүбаризә **мејданларынын** мүхтәлиф **газмалары** вардыр (Ч. Чаббарлы). **Бизим дүнјамызда** итмәз зәһмәтин, һәјатын гәлбидир ше'рин, сәнәтин (С. Вурғун).

в) Саһиб тәк, әшја чәм олур; мәсәлән: Биз **сәнин көзләринлә** бахырыг бу һәјата (С. Рүстәм).

г) Саһиб чәм, әшја тәк олур; мәсәлән: Гәлбимиздә јашајыб, нәбзимиздә вурурсан, **Милјонларын гәлбиндә** һејкәл кими дурурсан (С. Рүстәм).

Исимләрдә мәнсубијјәт мәзмуну шифаһи данышыгда шәкилчисиз ифадә олунур. Белә вәзијјәт әсасән I вә II шәхс әвәзлији биринчи тәрәф олдугда јараныр. Мәсәлән: Ојан бир шаирим, ојан бизә бах, Гој өпсүн алныны, **бизим хош сәһәр** (С. Вурғун). О **бизим адамдыр. Сизин мәктәб** ишыглыдыр.

II вә III шәхс тәкдә, адлыг һалындан башга јердә галан һалларда мәнсубијјәт шәкилчили исимләр бир-бириндән фәргләнмир, ејни формалы олур. Мәсәлән:

II шәхс	**IIIшәхс**
А. Сәнин китабын.	Онун китабы
Ј. Сәнин китабынын	Онун китабынын
Јн. Сәнин китабына	Онун китабына
Т. Сәнин китабыны	Онун китабыны
Је. Сәнин китабында	Онун китабында
Ч. Сәнин китабындан	Онун китабындан

ҺАЛ ҚАТЕГОРИЈАСЫ

Исмин һал категоријасы һәчминә көрә әввәлки категоријалардан даһа кенишдир. Исим чүмләдә мүәјјән вәзифә дашымаг үчүн башга сөзләрлә әлагәјә кирдикдә һәмин сөзүн тәләби үзрә шәкилчи гәбул едир. Бу шәкилчиләр һал категоријасыны әмәлә кәтирир. Исимләрин чүмләдә башга сөзләрлә әлагәјә кирмәк зәрурәтиндән гәбул етдији шәкилчиләрә һал шәкилчиси, шәкилчини гәбул етмәјә исә һалланма дејилир. Башга дилләрдән фәргли олараг (әрәб, алман, рус вә с.), Азәрбајчан дилиндә чинс категоријасы олмадығына көрә исмин һалланмасынын тәкчә бир типи вардыр. Һалланма

морфолокијаја аид олса да, исим һал шәкилчисини чүмләдә әлагәјә кирдији сөзүн тәләби әсасында гәбул етдијинә көрә синтаксис бәһсиндә буна бир дә гајытмага еһтијач дујулур. Исмин һаллары фе'лин, гошманын вә исмин тәләби әсасында әмәлә кәлир.

Мәзмунуна көрә исмин һаллары ики чүр олур: грамматик һаллар, грамматик-мәкани һаллар. Грамматик һаллара адлыг, јијәлик вә тә'сирлик һаллары, мәкани һаллара исә јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һаллары дахилдир.

Адлыг һал

Адлыг һалы әшјанын адыны билдирир вә һеч бир һал шәкилчиси јохдур. Ким? нә? һара? суалларына чаваб олур. Чүмләдә хәбәрлә узлашыр. Мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир. Хәбәрлик категоријасы гәбул етдикдә хәбәр вәзифәси дашыјыр. Һәм фе'ли, һәм дә исми хәбәрли чүмләдә ишләнир. Мәсәлән: **Мустафа** һеч нә демәдән һәјатдан чыхды. **Гар** ағ иди. (С. Азәри). **Көјәрчин** аг иди, ганады сағлам, Кәндин дамларындан ганадланарды...**Көјәрчин** учмазды инад оларды (Ајдын Сәлимзадә-. Елшән јахшы **атадыр.**

Јијәлик һал

Исмин јијәлик һалында саһиблик, аидлик, мәнсублуг мәзмуну олдуғу үчүн фе'лләрлә әлагәдар олмур. Јијәлик һалы там грамматик һалдыр вә исимләрлә идарә олунур. Мәсәлән: **Күнәшин** шүалары **көлмәчәләрин** һамар сәтһинә енир вә јенидән дикләнирди. Дөјүшмәји, мәрдлији өзүнә танры һесаб едән **халгын** өвладларыны алгышламаг лазымдыр. **Јајын** чырчырамалы истисинә алышмаг мүмкүн олмаса да, газынты јериндә **чобанларын** гујусуну тапмышдылар (Ч. Әлибәјова). Таһир буну **Ләтифәнин** бахышларындан дујду (М. Һүсејн).

Јијәлик һалы бүтөвүн һиссәсини билдирдикдә чыхышлыг һалы илә әвәзләнир вә онунла синоним олур. Мәсәлән: **Китабларын** (китаблардан) үчүнү сән, галанларыны исә мән кәтирәрәм.

Һәмин нүмунәләрдә јијәлик һалы аидлик (күнәшин, јајын), мәнсублуг (халгын, чобанларын, Ләтифәнин) мәзмунлудур.

Јијәлик һалы кимин? нәјин? суалларына чаваб верир, чүмлә үзвү олмур, чох аз һалларда хәбәр ола билир, әсасән мәнсуб олдуғу сөзлә бирликдә мүрәккәб үзв олур. Мәсәлән: Кәндин кәнарындакы дукан Мәшәди **Аббасын иди.** Нараһат

олан үрәк **Гадириндир** (Ч. Әлибәјов). Јығын-јығын гојулмуш китаблар **Назим Һикмәтин** иди.

Исмин јијәлик һалы ифадә етдији мә'наја көрә ики јерә бөлүнүр:

а) мүәјјән јијәлик һалы;

б) гејри-мүәјјән јијәлик һалы.

Мүәјјән јијәлик һалы **-ын, -ин, -ун, -үн** шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир. Јијәлик һалында ишләнән исимдән сонра мәнсубијјәт шәкилчили исим олмалыдыр. Мүәјјән јијәлик һалында ишләнән исим вә мәнсуб әшјаны билдирән исим арасына мәнсуб әшјаны мүәјјәнләшдирән сөзләр дахил ола биләр вә белә вәзијјәтдә тәрәфләр узаглашса да, бүтөвлүкдә бир синтактик суалын чавабы олур. Мәсәлән: **Икрәмовун** көзләри долду вә бу, **профессорун** нәзәриндән јајынмады. Идеал, бәдии **јарадычылығын** башлыча енержи **мәнбәји** олараг һәмишә галыр (Ә. Әјлисли).

Гејри-мүәјјән јијәлик һалы һеч бир шәкилчи гәбул етмир вә һәм мәзмун, һәм дә формасына көрә мүәјјән јијәлик һалындан фәргләнир, үмумилик билдирир. Адлыг һалда да, гејри-мүәјјән јијәлик һалда да шәкилчи јохдур. Лакин адлыг һалындан фәргли олараг гејри-мүәјјән јијәлик һалына мәхсуси шәкилчини әлавә етмәк бә'зи һалларда мүмкүндүр:

Гејри-мүәјјән һалда ишләнмиш исимдән әввәл ону дәгигләшдирән сөз оларса; мәсәлән: Колхоз сәдри сөзә башлады. С. Вурғун адына колхозун сәдри ... Мәктәб директору трибунаја галхыр. 54 №-ли мәктәбин директору трибунаја галхыр.

Лакин бу һәмишә белә ола билмир. Мәнсуб әшјанын сабиблији олмадыгда гејри-мүәјјәнлик мүәјјәнләшә билмир, мәсәлән: Мәктәб директорлары танызырам ки, о заман һәрәси ики-үч ајлыг **мүәллимлик** курсу гуртарыблар. **Фелдшер** мәнтәгәси кәндин гырағында иди. **Јај** вахты ораја јығышардылар. Аһәнксиз **маһны** сәси ешидилди (С. Алышарлы).

Мүәјјән јијәлик һалы она аид олан сөздән узаг дүшә билдији һалда, гејри-мүәјјән јијәлик һалы она мәнсуб сөздән ајрыла билмир. Мәсәлән: **Ат** арабасы Гароғлан стансијасына чатыр, почт тәһвил верилир, кағызлар үнванларына чатдырылыр.

Гејри-мүәјјән јијәлик һалы гошмаларла идарә олуна билир. Мәсәлән: **Вичдан, дүзлүк** вә **һәгигәт** һаггында садә тәсәввүр бу сынагда «бир-ики тәмтәраглы сөзә» ... чеврилир (Т. Һүсејнов).

Јөнлүк һал

Јөнлүк һалы исимләрә -а, -ә шәкилчиси артырмагла дүзәлир. Суалы кимә? нәјә?-дир. Иш, һал, һәрәкәтин објекти

оларкән ҹүмләнин васитәли тамамлығы олур. Мәсәлән: Тутугушу валеһ иди **Өз-сөзүнә, Өз сәсинә**. Өјүнүрдү инсан кими О **данышa билмәсинә** (Б. Ваһабзадә).

Јанлүк һалы тәкҹә фе'лләрин тәләбинә көрә дејил, гошмаларын тәләби үзрә дә ишләдилир, гошма јөнлүк һалынын грамматик мә'насына заман, истигамәт, истинад мә'насы әлавә едир. Мәсәлән: Осман јемәк отағына кечиб ахшама гәдәр, гардашыны көзләди. Тејмур ичәри отаға сары бојланды (Т. Һүсејнов).

Тә'сирлик һалы

Тә'сирлик һалы һәмишә фе'ллә идарә олунур, лакин бүтүн фе'лләрлә дејил, тә'сирли фе'лләрлә идарә олунур. Мәсәлән: Нә Османын дабаны јејилмиш, рәнки кетмиш јај **ајаггабыларыны**, нә дә Закирин платформалы гырмызы **туфлиләрини** көрдү (Т. Һүсејнов).

Исмин тә'сирлик һалы һеч вахт гошма илә ишләнмир вә башга һаллардан фәргли олараг, хәбәр шәкилчиси гәбул етмир, һәмишә васитәсиз тамамлыг олур. Тә'сирлик һал мә'насына көрә ики ҹүр олур:

а) мүәјјән тә'сирлик һалы,

б) гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы.

Мүәјјән тә'сирлик һалы **-ы, -и -у, -ү** шәкилчиси васитәсилә дүзәлир, нәји? кими? суалына ҹаваб олур. Мәсәлән: **Гапыны** ачды вә **палтосуну** көтүрдү. Биллур **габы** вә дашгашлы **бәзәји нәзәрдән** кечирди.

Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы нә? суалына ҹаваб олур вә һәмишә фе'лин јанында ишләнир, һеч бир шәкилчи гәбул етмир. Мәсәлән: Алмаз **китаб** алды. О, **мәктуб** јазды. Сәнин бабан **булаг** чәкди. Вәтән мәнә **оғул** десә нә дәрдим, Мамыр олуб гајасында битәрәм (М. Араз).

Јерлик һалы

Јерлик һалы исимләрә -да, -дә шәкилчиси артырмагла дүзәлир, кимдә? нәдә? суалларына ҹаваб олур. Јерлик һалында ишләнән исим башга һаллара нисбәтән ону идарә едән сөзлә зәиф бағланыр, она көрә дә јери сәрбәстдир. Јерлик һалы тәкҹә мәкан мә'налы дејил, објект, заман мә'насы да ифадә едә билир. Мәсәлән: Осман **диванда** отуруб башыны јерә дикди (Т. Һүсејнов). Ахыр сизи дүздә гојду бу дүзлүк (М. Араз). Аг гарларда сән јумшаг јорған дөшәкдә јатанда мән кеҹәдә беш дәфә шахтада дона-дона шитиллијә кириб чыхырдым (Т. Һүсејн).

Чыхышлыг һалы

Исимләрә -дан, -дән шәкилчиси артырмагла дүзәлир вә кимдән? нәдән? суалларына чаваб олур. Бир чох мә'на вариантлары вардыр:

а) мәкан мә'налы исимләрә гошулдугда һәрәкәтин башланғыч нөгтәсини билдирир. Мәсәлән: Күчәдән кечән ушаглары башына топлады. Мешәдән сәс кәлирди;

б) објектдән узаглашманы билдирир. Мәсәлән, ону мәктәбдән чыхартмышдылар, мәктәбдән дә говачагдылар;

в) заман мә'налы исимләрә гошулур вә заман башланғычыны билдирир: мәсәлән, О вахтдан онунла көрүшмүрдүк. Ахшамдан јаған јағыш кәсилмирди;

г) күллүн чүз'ини билдирир: мәсәлән, Хөрәкдән бир гашыг далды. Тәләбәләрдән Мәммәди чағырмышды;

д) әшјаны әламәтә көрә мүгајисә едир: мәсәлән, Бојдан атасына, ағылдан анасына, хасијјәтдән гардашына охшајыр.

Чыхышлыг һалы гошмаларла ишләнир.

СИФӘТ

Сифәт әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән әсас нитг һиссәсидир. Сөз тутумуна көрә фе'л вә исимләрдән сонра үчүнчү јери тутур. Сифәт әламәт вә кејфијјәт билдирән башга (зәрф) нитг һиссәсиндән фәргли олараг хүсуси грамматик категоријаја (дәрәчә) маликдир, чүмләдә әсасән тә'јин вәзифәсиндә ишләнир. Сифәт башга нитг һиссәсинин (мәсәлән, фе'лин) синтактик вәзифәсиндә ишләндикдә хәбәр олур. Мәсәлән: Арзудан дон бичдик өтән илләрә, **Ачылы, ширинли** күнләр көрмүшүк (Б. Ваһабзадә). Сәнин севинчиндән бу күн јүз кәрә Атанын, ананын севинчи **бөјүк.**

Башга дилләрдән фәргли олараг Азәрбајҹан дилиндәки сифәтләр һеч бир грамматик форманын көмәји олмадан әламәт вә кејфијјәт билдирир. Бу нитг һиссәсинин мә'на өзүлү әламәт вә кејфијјәт мәзмунлу олдуғуна көрә бунун тәзаһүрүнү даһа мәһдуд мә'налар әсасында груплашдырмаг олар.

1. **Рәнк билдирән сифәтләр.** Мәсәлән: Әјниндә **јашыл** мәхмәрдән туман, башында **көј** јеләнли **ағ** кәләғајы варды (С. Рустәм). Чөлүн **боз рәнкини** хатырладан вә бачасындан јалныз гарангуш башы кечән јуваларынын торанлығындан тәнкә кәлмишдиләр (Ч. Әлибәјов).

2. **Мәкан вә һәчмә көрә әшјанын әламәтини билдирән сифәтләр.** Мәсәлән: ... бу мө'тәбәр гадын **дарысгал** мәнзилдә јашајырмыш. Она ајрылмыш **кениш, раһат** мәнзилдән имтина етмишди. «Азәрбајҹан»

№ 12, 1981, səh. 10). Elə bilərdi ki, **hүndүr** daғ təpəsidir. Sən allah, aj əmi, məni də apar **Uzag** obalara, **uzag** ellərə (M. İsmajыl).

3. **Dad və lamisə үzvləri ilə dərk edilə bilən əlamət və kejfijjəti kөstərən sifətlər.** Məsələn, Bir **isti** təbəssүmdən ачылмышдылар, bir **sojug** bahышdan bүrүшəчəklər (Ш. Vəlijev). Sonra vanna otaғыna kiriб **isti** su ilə jujundu. **Шirin** mejvələrdən jedi.

4. **Insan və hejvanlarыn harichi chismani hүsusijjət və kejfijjətini bildirən sifətlər.** Məsələn: bu faktlar o gədər **ejbəчər, чirkin** hərəkətləri ifша edirdi ki, onlar kүlүш də tөrədirdi (Ч. Əlibəjov). Elə səhərisi kүn atы baғышladы **topal** **Həsənə** (E. Gulijev). İndi də kөrdү ki, gardaшынын əlindən bir iш kələn dejil, **keчəl** gatыg tapsa, өz baшына tөkər, durub ketdi (M. Hүsejn). Hatirələrdəki epizod **kөzəl** bir həjat səhnəsi olarag bənzərsizdir. **Kombul** oғlan joldaшlarынын və gызыл əskərin үzүnə bahdы. O, **dolu** bədənli, bir gədər **чəp** kөzlү **Чəlilovun** чavabына mүntəzir dajamышdы. Arabaчы **чalsaggal** bir kəndli idi, gabagda jekəpər bir kənчlə əjləшmiшdi (S. Rүstəm).

5. **Hasijjət, psiholoжi vərdiш və b. k. dahili kejfijjət bildirən sifətlər.** Məsələn: Ү. Haчыbəjovun istər bu məgalədə, istərsə də mənə jazdығы məktubunda kөzə чarpan təvazөkarlығы ajrыча gejd edilməlidir, чүnki hasijjətindəki bu чəhət, musigi sahəsində və iчtimai iшlərdə olduғu kimi, чanlы həjatda və onun son dərəчə **təmiz, pak, aliчənab** və **nəчib** bir insan olduғunu sүbut edir (Ə. Шərif). Чəzasынı чəkmiш Kүlbala **bəd** əməllərindən peшiman olmadы («Bakы», 14.V.8).

6. **Үmumi kejfijjətləri bildirən sifətlər.** Məsələn:: **Шən** kүlүш də **bir** kөzəllik sajылыб. Bu jol **gəribə** joldu ... Bir **kasыb** komasынын janындан өtүb (Ч. Həlilov).

Sifətin gurulushча nөvləri

Mүasir Azərbajчan dilində sifətin gurulushча үч nөvү vardыr: sadə sifət, dүzəltmə sifət və mүrəkkəb sifət.

Sadə sifət. Mə'nalы parчalara ajrылmajan, tək bir sөz kөkү ilə ifadə olunan, dərəчə шəkilчisindən baшga heч bir шəkilчi gəbul etməjən sifət sadədir. İlkin məzmununдakы mə'naja əsasən ona əsli sifət də dejilir. Məsələn: Шөhrət baшa дүшдү ki, polkovnik ona **ham** at verib. Namaz

кичи оғлу Фикрәт һаггында һамыдан **хош** хәбәр ешидирди («АК», 8.V.82).

Дүзәлтмә сифәт. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин көкә артырылмасы илә әмәлә кәлән сифәтләр дүзәлтмә сифәт адланыр. Дүзәлтмә сифәт әсасән исим вә фе'лдән әмәлә кәлир. Она көрә дә ја мадди, ја да һәрәки әламәтләри билдирир, ифадә етдији әламәт дахили дејил, харичидир. Одур ки, дүзәлтмә сифәтләрә нисби сифәтләр дә дејилир.

Дүзәлтмә сифәтләр ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлир:

Исимдән дүзәлән сифәтләр.

1. **-лы, -ли, -лу, -лү.**

Бу шәкилчи әшјаны башга бир әшјанын варлығы вә чохлуғу илә әламәтләндирир. Мәсәлән:

Онлар ашағыдан галхдыгча **тозлу** јоллар керидә галырды. Ағыр **елли** адамдыр. **Сүдлү** додагларын күлүшү, сөнсә, Онда јашамағын нә ширинлији? (М. Сәмәд).

2. **-сыз, -сиз, -суз, -сүз.**

Бу шәкилчи әввәлкинин антоними олуб, әшјаны башга әшјанын онда јохлуғуна көрә әламәтләндирир. Мәсәлән: Ордан, о саһилдән бир ушаг бахар. **Сәссиз** фәрјадлары сулары јахар... Сән нәдән билирсән, һансы хејирди, **Вахтсыз** енмәјимми, учалмағыммы? (М. Исмајыл). Нә исә,... Сәријјә хала сүбһ тездән галхыб, кәндин адамсыз күчәләрилә кәнд Советинә тәрәф тәләсди (Е. Гулијев).

3. **кы, -ки, -кү.**

Бу шәкилчиләр заман вә мәкан мәзмунлу исимләрә гошулур, әшјаны заман вә мәкана көрә әламәтләндирир. Мәсәлән: Үлкәри **сабаһкы** имтаһанын ваһимәси јатмаға гојмурду (Т. Һүсејнов). **Ахшамкы** сөһбәт чох шеј деди. Достлары онун һәмин **вахткы** фәалијјәтини даһа објектив гијмәтләндирир вә әтрафлы мә'лумат верирләр.

Бу шәкилчи мәкан мә'налы исимләрә јерлик һал шәкилчисиндән сонра әлавә олуна билир. Мәсәлән: **кәнддәки** һәјатыны унуда билмирди. **Рајондакы** гоһум вә танышларыны да бура дә'вәт етмишди.

Заман зәрфлијиндән сифәт әмәлә кәтирир. Мәсәлән: **һәмишәки** кими тәмиз һава алмаг үчүн дәниз кәнары илә кәлдик (Т. Һүсејн). Гадиркил јенә дә **дүнәнки** јердә чалышмалыјдылар (Ч. Әлибәјов). **Индики** иши јахшыдыр. Һеч шеј олмајыбмыш кими, **бајагкы** сөһбәти давам етдирди (Ч. Әлибәјов).

4. **-чыл, -чил, -чул, -чүл.**

Мәсәлән: Осман әми **кефчил** кишидир. Әскәр **өлүмчүл** јара алмышды.

5. **-лыг, -лик, -луг, -лүк.**

Бу шәкилчи заман мәзмунлу исимләрә гошулур, вә сај әвәзликдән дә сифәт әмәлә кәтирир. Мәсәлән:

Иллик планын вахтында јеринә јетирилмәсинә **күндәлик**, **һәфтәлик** вә **ајлыг** плана нәзарәтдән башламаг лазымдыр. **Ушаглыг** хатирәләримизи зеһнимиздән силмәјә онун гүдрәти чатмырды (М. Дилбази). **Онлуг** лампа үчүн **бешлик** шүшә алмазлар. Дөшәмәјә **онлуг** тахта алды. Бу, Османла **бизлик** иш дејил (Т. Һүсејнов).

Фе'лдән дүзәлән сифәтләр.

6. **-ычы, -ичи, -учу, -үчү.**

Мәсәлән: Ешитдијимә көрә, 21 бал **кечичи** балдыр (Т. Һүсејнов). **Кечичи** бајрағы бизим факүлтә алды. Бу **инандырычы** фактдыр. Сәһәр јолуму **горујучу** гурғуларын јанындан салмајыб бирбаша идарәјә кетдим, **галдырычы** кранларын вәзијјәтини өјрәндим.

-гын, -ғын, -гун, -ғун, -кин, -кин, -күн, -күн.

Мәсәлән: Онун ше'рләрини охујанлар шаирин гајнар, **чошғун** кәнчлик ешгилә,..јаздығы әсәрләрлә јахшы танышдыдылар (С. Рүстәм). Китабларыны дөнә-дөнә охудугча адама елә кәлир ки, о, ...голларыны гартал ганады кими аста-аста галдырыб, ендирә-ендирә **јорғун, тутгун, сынгын** бир сәслә бизә ше'р дејир (И. Исмајылзадә). **Сүзкүн** ала көзләри кирпикләринин учуначан долуб ачылырды (Ә. Чәфәрзадә). **Јеткин** чавабы Гадири **кәркин** вәзијјәтдән чыхарды (Т. Һүсејнов).

-ыг, -ик, -уг, -үк.

Мәсәлән: Рејстагын бәнзәри вар **сыныг** бешијә. **Сөнүк** көзләрин дә әзәлки дејил (М. Исмајыл). Севинч ичиндәдир **кичик** бир күлфәт (Б. Азәроғлу). Онун мүлаһизәси **парлаг** сүбутдур (Г. Гасымзадә).

-унч, -үнч.

Мәсәлән: Гадирин көзләри меһрибанчылыгдан чох, **горхунч** иди. **Күлүнч** олса да, ади вахтда бу суалын мә'насызлығы үчүн өзүнү данламалы олса да, инди јалныз буну деди (Ч .Әлибәјов).

-чаг; -чәли; -ч шәкилчиләри дә фе'лдән аз мигдарда сифәт дүзәлдир, Мәсәлән: Јахынлығымыздан хәфиф, **утанчаг** бир инилти ешидилди Онун һәјат јолдашы чох **гысганч** иди. Планы инсафән һамысы өдәјир, артыг **газанч** да кәтүрүрләр (Ч. Әлибәјов). Ики күнүн чилләси күнләрлә ачлыға, сону

корунмәјән сәфәрләрә, тә'гибләрә мә'руз галмыш **өјрәнчәли** бәдән үчүн бир шеј дејилди (Ә. Ҹәфәрзадә).

Азәрбајҹан дилинә башга дилләрдән кечнә сифәтләрлә кәлмиш шәкилчиләр ашағыдакылардыр: **-ив, -би, -на, -жи**, -күзар, -ман, -л, -ист, -атик, -ложи, -тик, -ик, -и, -ви, -авар, -әвәр, -кеш, -маз, -мәз, -кар, -пәрвәр, -дир, -кәм вә с.

Мәсәлән: Белә бир евин **сосиал** гајғылары инди «сәнаје драмында» **позитив** ифадә формасы тапыр, **психоложи** гәһрәманлар јетишир (Ј. Гарајев). Она елә кәлирди ки, **дахили** мүнасибәтләринин позулмасы Нәзакәтдән асылыдыр (Т. Һүсејнов). Гыз **надинҹ** ушаг әлилә бәндәми кәсилмиш чичәк кими бурулду, диз чөкдү (Ә. Ҹәфәрзадә). Нәби, бәјин **шишман** гарнына бир тәпик дә вурду. **Бинамус** Сәлим бәј гејзлә онун үстүнә јериди (С. Рүстәм). Гајаалты сујунун **мүаличәви** әһәмијјәти барәдә елми иш јаздым. ...бир сыра фәргли **характерик** ҹәһәтләрә малик иди (Л. Әлизадә). Доғрудур, «сәнаје драмынын» типик гәһрәманы ... **реалист** ишкүзарлыг вә тәшкилатчылыг категоријалары илә јашајыр (Ј. Гарајев). Гызларын обасы **танынмаз** көркәм алмышды (Ҹ. Әлибәјов). Һәр гәлбин **түкәнмәз** арзусу вардыр (М. Исмајыл). О, көзүнү ачанда зәһмәткеш, тәләбкар, гајғыкеш вә тәмизкар анасыны садә, **гонагпәрвәр, хејирхаһ, тәвазөкар** атасыны көрмүш, онларын өзләринә мәхсус аилә нормалары шәраитиндә бөјүмүшдүр (Г. Гасымов). Бәли, мән истәрдим ки, јазычылар да, башга **әлагәдар** јолдашлар да бу барәдә өз фикирләрини сөјләсинләр (А. Дадашзадә). Инчә шаир гәлби, мәтин **ҹәнкавәр** философ үрәји илә чырпышма кедирди (Ә. Ҹәфәрзадә). Јахыб-јандырмағын һәвәси сиздә, һамыныз **бәхтәвәр**, еһ, сизә нәвар (С. Мәммәдов). Чај **өткәм** бир уғултујла көпүкләнә-көпүкләнә дәрәләрә сығмадан ахыб кәлир, јарғанлары ојум-ојум ојурду (Ә. Ҹәфәрзадә).

Мүрәккәб сифәтләр.

Мүрәккәб сифәтләр ики ајры-ајры сөзүн әввәлки мәзмунлары, әсасында бирләшәрәк әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирир. Мүрәккәб сифәтләрин компонентләри исим, сифәт, сај, зәрф вә фе'ли сифәтләрдән дүзәлир. Әмәлә кәлмәсинә вә вурғусуна көрә мүрәккәб сифәтләр ики ҹүр, битишик вә дефислә јазылыр.

Мүрәккәб сифәтләр ашағыдакы гајдада јараныр.

1. Бир әсли сифәтлә бир исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сифәтләр бир вурғулу олур вә битишик јазылыр. Мәсәлән:

Дикдабан ајаггабы кејмиш оғланлары көрәндә ганы га-

ралырды. Сејфулла **көјкөз, хошрәфтар, шириндил** бир оғлан иди (Т. Һүсејнов).

2. Нисбәт шәкилчиси гәбул етмиш исимлә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сифәтләр дә битишик јазылыр. Мәсәлән:

Гијас бәј **пејсәријоғун** бир һампајды (С. Рүстәм)). О, кәнд арасында чох нәвазишли, евдә исә сакит доланан **көркәмихош, үрәјиачыг** бир оғлан иди (И. Һүсејнов).

3. Бир әсли сифәтлә дүзәлтмә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән вә битишик јазылан мүрәккәб сифәтләр. Мәсәлән:

Тутуб **дәлиганлы** илдырымлары Дәрәликләр боју јерә чахајдыг (Г. Аббасәлијев). Дизинин дибиндә отурдуғу **сафгәлбли, шириндилли, нурани** мүәллиминә дә е'тибар едә билмәзди (И. Һүсејнов). Дејәсән, бу **сојугганлы** сөзләр Сәмәди сеһирли аләмдән ајырды, боја-баша чатдырдығы **тәмизүрәкли** кәнчи сындырмагдан еһтијатландырды (И. Һүсејнов).

4. Садә исимлә дүзәлтмә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр битишик јазылыр. Мәсәлән:

Гонаглылар ону **дашгәлбли, сәрвбојлу** адландырмышдылар. Онун оғлу **тирбојунлу** Ҹаһанкир бундан әзаб чәкирмиш (И. Һүсејнов). Нәзәрләри узаг-узаг сәһрада, Ајаглары **дишкөјнәдән** суда (Ә Мухтар).

5. Мигдар сајы илә дүзәлтмә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән: Онун **икибашлы** сөзләриндә бир еһјам дујдум. Рајонумузда һејвандарларын **үчкүнлүк** мүшавирәси чағрылмышды (И. Һүсејнов). Онлар **бешмәртәбәли** бинада олурлар.

6. Икинчи нөв тә'јини сөзбирләшмәси әсасында формалашан мүрәккәб сифәтләр. Мәсәлән:

Сечкигабағы јығынчаг чағрылды. Бу учалыгда—реал кечәклијин һадисә вә фактлары, **инсанларарасы** мүнасибәтләри фонунда сәнәткар шәхсијјәти һәмишә өн планда олур. Сәнәткар мөвгејинин естетик маһијјәтини әсәрин үмуми консепсијасында, бә'зән үздә көрүнмәјән — дахили, **мәтналты** мә'наларында ахтармаг мүәјјән дәрәчәдә субјектив көрүнә биләр (В. Јусифли). Онун һәјәчаны тәсәррүфаты да вар иди. **Дағүстү** парка кетмәк үрәјиндән кечди (Т. Һүсејнов).

7. Биринчи компоненти адлыг, јөнлүк вә чыхышлыг һалында ишләнмиш исим, икинчи компоненти дүзәлтмә сифәт, зәрфлә ифадә олунмуш мүрәккәб сифәтләр. Мәсәлән: **Әлчатмаз** дағлар гојнунда гранит гајалар лај дивар кими баш-баша чатылмышды (С. Рүстәм). О сәс **көзәкөрүнмәз** бир сеһр кими чох-чох узаглардан кәлир (И. Һүсејнов). ... тәсәррүфа-

тын ајры ајры саһәләриндә **штатданкәнар** мүхбирләрин иштиракы илә рејдләр кечирилир. **Дәрсдәнкәнар** педагожи ишләрин тәшкили дә ашағы сәвијјәдә иди.

8. Мәнсубијјәт шәкилчили исимлә дүзәлтмә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр. Јухарыда икинчи бәнддә көстәрилмиш ејни гајда илә дүзәлән мүрәккәб сифәтләрдән фәргли олараг бунларын компонентләри әввәлки мә'насындан узаглашмадығына көрә өз вурғусуну сахлајыр вә ајры јазылыр. Һәтта компонентин икинчисини мүәјјәнләшдирән сөз бирләшмә арасына кирә билир. Мәсәлән:

Ајағы чарыглы бир чобанын әлиндә ачиз галыбсыз. **Әли пајалы, дәјәнәкли** ермәни кәндлиләри, буна бәнд имиш. Нәби **голлары бағлы, ајаглары гандаллы** адамлара бахдыгча чошурду. **Синәси чарпаз гатарлы, башы чал папаглы**, әлиндә ајналы Нәби она јахынлашды (С. Рүстәм).

9. Биринчи компоненти мүхтәлиф нитг һиссәләриндән, икинчи компоненти исә **-ычы, -ичи** шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәтдән әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр. Мәсәлән:

Кәнчләрин һәјат мөвгејинин формалашмасында **һәлледичи** амилләрдән бири дә, онларын бош вахтларынын дүзкүн тәшкилидир. **Чансыхычы** вә **гангаралдычы** сөзләрә сон гојмаг лазымдыр... бу мешшан һәјат тәрзи елә кениш јајымлы, елә әһатәедичидир ки, нүфузедичи, өз мүһитиндә јаранмыш, һәтта јеканә үлви дујғуну—мәһәббәти гамарлајыр (В. Јусифли).

10. Садә вә дүзәлтмә сифәтләрин тәкрары илә әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр дефислә јазылыр. Мәсәлән: Газанылмыш уғурлар коллективә **јени-јени** севинч кәтирир. Дүнјанын башга јерләриндә дә **уча-уча** дағлар, кур шәлаләләр вар (Ч. Әлибәјов). Елин **хырдача-хырдача, инчә-инчә**, дәрин-мүдрик кәламларыны, ширин-шәкәр бајатыларыны онларын ганына һопдурмуш бир шаир-ағсаггалдыр. (Ә. Чәфәрзадә).

11. Јахын мә'налы сифәтләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр дефислә јазылыр. Мәсәлән: **Елми-техники** ингилаб әсриндә гәһрәман проблеми өз актуаллығыны бу күн дә итирмәмишдир. Мәктәбдә тез-тез әдәби-бәдии кечәләр кечирилир. **Сајсыз-һесабсыз** машынлара баха-баха универмаға кетди (Т. Һүсејнов).

12. Антоним сифәтләрдән дүзәлән мүрәккәб сифәтләр дефислә јазылыр. Мәсәлән: **Ачылыб-јығылан** чарпајынын үстүнә өртүк салмышды. **Кәлиб-кедән** гонагларын јанында хәчаләт чәкмирди. Гышда **јыхылыб-дуран** ушаглара күләрди. (Т. Һүсејнов).

СИФӘТИН ДӘРӘЧӘЛӘРИ

Сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән грамматик категорија дәрәчә категоријасыдыр. Азәрбајҹан дилинә аид јазылмыш грамматикаларда узун мүддәт сифәтин дәрәҹәләринин сајы мүхтәлиф олмушдур. Сифәтин ади, мүгајисә, кичилтмә, шиддәтләндирмә, чохалтма, үстүнлүк кими дәрәҹәси олдуғу ирәли сүрүлмүшдүр. Сифәтин әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирмәси мә'лум һәгигәтдир. Әшјадакы әламәт вә кејфијјәт һәмишә ејни кәмијјәтдә олмур, о ја ади нормада, ја нормадан аз вә ја да чох олур. Ади норма кими гәбул олунмуш әламәт башга бириси илә тутушдуруларкән онун нормадан кәнар вәзијјәти мејдана чыхыр. Демәк, мүгајисә етмәк үсулдур, дәрәҹә дејил. Мүгајисә бүтүн вәзијјәтдә апарыла биләр. Сифәтин дәрәҹәсини мүәјјәнләшдирәркән әшјадакы әламәт вә кејфијјәтин гәдәри, дәрәҹәси вә һәмин кејфијјәт кәмијјәтинин нә илә вә нечә тәзаһүрүнү бир-бири илә гарышдырмаг олмаз. Әламәт вә кејфијјәтин әшјадакы гејри-мүәјјән кәмијјәтинин ифадәси үчүн олан васитә исә кејфијјәт мигдарына һеч бир тә'сир көстәрмир. Мәсәлән, гапгара, зил гара, түнд гара, гыпгырмызы, ал гырмызы, түнд гырмызы сөзләринин һамысы әшјадакы рәнкин ади нормадан чох олдуғуну билдирир. Гапгара, зил гара, гыпгырмызы, ал гырмызы арасындакы фәрг чохлуғу көстәрмә үсулундакы фәргдир. Биринҹиләр (гапгара, гыпгырмызы) морфоложи, икинҹиләр (зил гара вә ал гырмызы) синтактик үсулла дүзәлмишдир.

Демәк, сифәтин дәрәҹәләринин кәмијјәтчә чохалдылмасы фактла үсулун ејниләшдирилмәси нәтиҹәсиндә олмушдур. Еләҹә дә гырмызымтыл, сарымтыл вә ачыг гырмызы, ачыг сары сифәтинин ифадә етдији мәзмун әшјадакы рәнк кејфијјәтинин аид мормадан азлығыны билдирир. Бүтүн бу рәнк әламәтинин кәмијјәти әшјадакы кејфијјәтлә мүгајисә едилир. Әшјадакы әламәт вә кејфијјәтин кәмијјәт дәрәҹәсини билдирмәк үчүн ади дәрәҹә илә мүгајисә едилир, сифәт ја шәкилчи гәбул едир, ја да мүхтәлиф сөзләрлә јанашыр.

Әшјадакы әламәт вә кејфијјәтин дәрәҹә мүхтәлифлијини көстәрмәк үчүн сифәтин дүшдүјү шәкилләрә онун дәрәҹәләри дејилир. Сифәтин үч дәрәҹәси вардыр: ад дәрәҹә, азалтма дәрәҹәси вә чохалтма дәрәҹәси.

Ади дәрәҹә — Бу дәрәҹә әшјадакы кејфијјәтин нормал кәмијјәтини билдирир. Ади дәрәҹә башга дәрәҹәләр үчүн башланғыч, илк һесаб олунур. Ади дәрәҹәнин һеч бир морфоложи әламәти јохдур, һеч бир кејфијјәтә гаршы гојулмур, мүгајисә едилмир, һеч бир дәрәҹә илә өлчүлмүр. Мәсәлән:

Һај-һарај гопаран о **инчә** сулар ... Ахајды, тәпәмиз боју ахајды (Г. Аббасәлијев). Мусигинин **хош** сәдасы **ири пәнчәрәләрдән** сүзүлүб кәлән кур ишыгла бирликдә ... **гәдим** шәһәрин Шәрг колорити арасында гәрибә бир тәзад јарадырды (С. Рустәм).

Азалтма дәрәчәси — Бу дәрәчә әшјада әламәт вә кејфијјәтин нормадан азлығыны билдирир. Азалтма дәрәчәси ики үсулла, морфоложи (синтетик), вә синтактик (аналитик) **үсулла әмәлә кәлир.**

Морфоложи үсулла ашағыдакы шәкилчиләрин васитәсилә дүзәлир.

-раг, -рәк.

Мәсәлән. Онун јанында отурмуш **көдәрәк** гыза бахыб нә исә пычылдады.

-мтыл, ымтыл, -умтул, -үмтүл, -мытыраг.

Мәсәлән: Гадир јары јухулу, јары ајыг вәзијјәтдә Көјчәјин әјниндәки **гырмызымтыл** палтары кәрдү. ..чадырлар дағларын үзүнү бүрүмүш **көјүмтүл** пәрдәни хатырладырды (Ч. Әлибәјов). **Бозумтул**, кәлә-көтүр, сәрт гајаларын лал сүкутуну нал сәсләри позду (С. Рүстәм). **Ағымтыл** вә **сарымтраг** парчалары јан-јана дүзмүшдүләр.

-сов, мәсәлән: **Дәлисов** адамлардан узаг гачарды. Јаш онун көзләриндән ахыб ... **узунсов** чәнәсиндә бирләшәрәк синәсинә дамчылајырды (Е. Гулијев).

-шын. Мәсәлән: **Сарышын** адамларын көзләри әксәрән көј олур. **Гарашын** оғлан бешинчи сырада әјләшмишди.

Азалтма дәрәчәси синтактик үсулла ашағыдакы васитәләрин көмәји илә дүзәлир.

1. Сифәтин әввәлинә «ала,ачыг» сөзләрини әлавә етмәклә, мәсәлән: **Ачыг сары** көјнәјини кејинди, **ачыг гырмызы** чорабыны тапыб нәнәсинә верди ки, ону кејиндирсин **Алачиј** хөрәји сүфрәјә верди.

2. Сифәтдән сонра «бәнзәр, тәһәр вә чалан» сөзләрини ишләтмәклә, мәсәлән: **Јашылачалан** кағыз алмышды. **Ачытәһәр** дәрманлардан безикмишди. **Гырмызыја бәнзәр** гәләмини ишә салды.

Чохалтма дәрәчәси—Әшјадакы әламәт вә кејфијјәтин ади нормадан чох олдуғуну билдирир, ики үсулла—морфоложи (синтетик) вә синтактик (аналитик) үсулла әмәлә кәлир.

Морфоложи үсулла чохалтма дәрәчәсини әмәлә кәтирмәк үчүн әсли сифәтин ики әввәлки сәси көтүрүлүр, она ујғун «м, п, с, р» сәсләриндән бири артырылыр вә әсли сифәт алынмыш һиссәјә әлавә едилир. Мәсәлән: Чајын һәр ики тәрәфи

јамјашыл чәмәнликләрә бүрүнмүшдү (Ә. Чәфәрзадә). Көјкөлүн дупдуру сујундан ичди. Күрәји бүсбүтүн ачыг иди. Әјнинә тәртәмиз палтар кејмишди. (Т. Һүсејнов).

-ча, -чә. Мәсәлән: Ағачлар јамјашыл будагларыјла... Бу **көрпәчә** көлә гундаг бағлајыр (Азәроғлу). ...**балача** пәнчәрәләрдән ишыг сүзүлдү.

Синтактик үсулла чохалтма дәрәчәси ашағыдакы васитәләрлә дүзәлир;

1. Сифәтин әввәлинә **ән, чох, лап, даһа,** әдатлары, **дүм, зил, ал, түнд, олдугча, һәдсиз дәрәчәдә, сон дәрәчә** вә с. артырылыр. Мәсәлән:

Ән көзәл, ән ширин диләкләримдән Сәлтәнәт гурмушам өз гәлбимдә мән (Б. Ваһабзадә). Учгунларын арасында зоғлаглар онун кими **дүмағ** иди (Ч. Әлибәјов). **Зил гара** бәбәкләрини она дикди. Рәһилә **сон дәрәчә тәмкинли** шакирддир.

Сифәтин дәрәчә әламәти әсасән садә, әсли сифәтләрә аид олса да, бә'зи дүзәлтмә вә мүрәккәб сифәтләр әламәтин нормал, нормадан аз вә чох олдуғуну көстәрмәк үчүн јухарыдакы васитәләри гәбул едә билир. Мәсәлән: Атачан, мән бу күн өзүмү **һәдсиз дәрәчәдә хошбәхт** оғул санырам. «Биз кәнчин фачиәси кими **сон дәрәчә тә'сирли** очеркләр мәһз бу чүр ахтарышларын јекунудур (Н. Вејсәлли).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән «нимдаш, доланбач, мүлајим, пинти, бәдкүман, ади, әсл, нөврәстә вә с.» сифәтләр ән, лап үнсүрү илә ишләнә билир. Мәсәлән: Савадлы олса да, **ән ади** шејләри баша дүшмүр. Көјнәји лап нимдаш иди (Т. Һүсејнов).

САЈ

Әшјанын мигдарыны, сырасыны вә кәмијјәтини билдирән нитг һиссәсинә сај дејилир. Мүстәгил нитг һиссәси кими сајын өзүнә мәхсус лексик вә грамматик хүсусијјәти вардыр. Сај сөз тутумуна көрә ән кичик нитг һиссәсидир. Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт анлајышыны ифадә едән 22 сөзүн икиси (трилјон, квантилјон) алынмадыр. Азәрбајчан дилиндә сај өзүндән сонра кәлән сөзлә узлашмыр, бир гајда олараг сајдан сонра исим чәм шәкилчиси гәбул етмир. Лакин бүтүн бунларла јанашы сајын бә'зи нитг һиссәләринә охшарлығы да вардыр. Белә ки, сај өзүндән сонра кәлән сөзүн исим вә фе'л олмасындан асылы олараг дәјишә билир, әшјанын кәмијјәтини билдирдикдә сај, фе'лин кәмијјәтини билдирдикдә зәрф олур.

Исим әшјанын адыны, сифәт әшјанын әламәтини вә кеј-

фијјәтини, сај кәмијјәтини билдирир. Сајын сифәтлә охшар вә фәргли хүсусијјәтинә нәзәр салаг:

1. Сај да сифәт кими исимләрин әввәлиндә ишләнир, лакин сај әшјаны сифәт кими кејфијјәтә көрә дејил, кәмијјәтә көрә мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән:

Гапы ағзында ајаг сәсини ешидәндә **солғун** сифәтини туршутду. Дүмағ сачлары столун үслүндә кағыз топасыны хатырладырды (Ч. Әлибәјов). Бу **ики** булагдан баш алыб көјә Көјчәк күнләрә зоғлар узансын (Б. Ваһабзадә).

2. Сај да сифәт кими тәркиб дахилиндә үмуми грамматик категоријаларын һеч бирини гәбул едә билмир. Лакин сифәт јанашдығы сөзлә нечә? нә чүр? һансы? суаллары илә, сај исә «нечә? нә гәдәр? нечәнчи? суаллары илә бағланыр. Мәсәлән: Чох надир һалларда профессор Шејхзадә **икинчи** курс тәләбәсини өз експедисијасына көтүрүр. **Көһнә** гала диварлары јерин алтындан чыхарыландан сонра бурада бајгушларын да сајы артмышды. **Бу, он беш** адама чатмаз. (Ч. Әлибәјов).

3. Сај да сифәт кими исимлә јанашма әлагәси илә бирләшир, лакин сајын исимлә јанашмасы сифәтин јанашмасындан зәифдир. Белә ки, әшја һәм кәмијјәтә, һәм дә кејфијјәтә көрә мүәјјәнләшдириләрсә, о заман кејфијјәт билдирән сөз әшјанын јанында, кәмијјәт билдирән сөз исә кејфијјәт билдирән сөздән әввәл ишләнир. Башга сөзлә, әшја әввәл кејфијјәтә, сонра кәмијјәтә көрә мүәјјәнләшдирилир.

Мәсәлән: Әлбәттә, бу суалын **мин бир** рәнкли, **мин бир** чаларлы мә'насы вар. **Он сәккиз нәфәрлик** кәнч бригаданын бүтүн үзвләри мүкафатландырылдылар. («АК», 20.V.1982).

4. Исим вә сифәт һәм өзләриндән, һәм дә башга (сај, әвәзлик, фе'л) нитг һиссәләриндән әмәлә кәлир, сај исә јалныз сајдан дүзәлир.

5. Сифәт мүәјјәнләшдирдији исмин грамматик формасына тә'сир едә билмир, сај исә (мигдар сајы) өзүндән сонра кәлән исмин тәк ишләнмәсини тәләб едир, онун чәм шәкилчиси гәбул етмәсинә имкан вермир.

6. Исим вә сифәт кими сај да гурулушуна көрә садә, (беш), дүзәлтмә (икинчи, минләрлә) вә мүрәккәб (он беш) олур. Лакин сајын мә'на нөвләринин һамысынын гурулушу бир ујғун олмур. Белә ки, гурулушуна көрә мигдар сајынын дүзәлтмәси, сыра сајынын садәси, кәср сајынын садә вә дүзәлтмәси јохдур, тәкчә гејри-мүәјјән сајын һәм садә (аз, хејли чох), һәм дүзәлтмә (**минләрлә, јүзләрчә**), һәм дә мүрәккәб (он минләрлә) вардыр.

Башга нитг һиссәләриндән фәргли олараг, сајда дүнја

дилләри илә сәсләшән үмуми әламәтләр вар. Дүнја дилләриндә онлуг вә ијирмилик сај системи кениш мигјасда ишләнир. Онлар системи ондан јүзә гәдәр онлугларын он дәфә тәкрары демәкдир. Инкишаф етмиш вә мөвчуд дилләрин бөјүк бир гисми кими Азәрбајчан дили дә, онлуг гај системиндән истифадә едир. Мәсәлән, алтмыш (алты он), јетмиш (једди он), сәксән (сәккиз он), дохсан (доггуз он) демәкдир. Ијирмилик системи ијирмидән јүзә гәдәр ијирминин беш дәфә тәкрары демәкдир. Мәсәлән, күрчү дилиндә алтмыша самсзда (үч ијирми), тат дилиндә јетмишә сәбистодәһ (үч ијирми бир он), франсыз дилиндә јетмишдән дохсана гәдәр сајлар ијирмилик илә кедир:

(дөрд ијирми вә бир ики), (дөрд ијирми вә он ики)

Дүнја дилләринин тәгрибән һамысы тәкликләрә көрә ејни системлә сајылыр. Лакин Азәрбајчан дилиндә ондан јүзә кими әввәлчә онлуг, сонра тәклик (он ики, ијирми бир, отуз дөрд, гырх үч вә с.) рус дилиндә ондан ијирмијә кими әввәл тәклик (двенадцать, семнадцать), ијирмидән сонра јенә дә Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими әввәл онлуг, сонра тәклик (двенадцать, три, сорок пять вә с.) сајылыр.

Азәрбајчан дилинин мүрәккәб сајларда (дөрд вә даһа чох сөз олан мүрәккәб сајларда) һәр ики вәзијјәтин синтези јараныр, чохдан аза вә әксинә, аздан чоха доғру сајылыр. Мәсәлән, јүз он сәккиз, отуз беш милјард дөрд јүз милјон једди јүз алтмыш мин ики јүз он беш. Бурада белә бир ганунаујғунлуг өзүнү көстәрир: милјард→милјон→мин→јүз→ →он→тәк. Әсасән чохдан аза доғру истигамәтли сај галыр.

Сај мә'насына көрә дөрд чүр олур: мигдар сајы, сыра сајы, кәср сајы вә гејри-мүәјјән сај.

Мигдар сајы

Мигдар сајы һеч бир морфоложи әламәт гәбул етмәдән, бәсит һалда әшјанын конкрет кәмијјәтини билдирир. Мәсәлән: Јүз ил сорсан: бәс о һардадыр? Һәр бејти сәсләнәр: бурда, бурдадыр (Н. Кәнчәви).

Мигдар сајы нечә? нә гәдәр суалларындан биринә чаваб олур. Гејри-мүәјјәнликлә мүәјјәнлијин бирликдә ишләнә билмәси сәбәбиндәндир ки, мигдар сајындан сонра ишләнмиш исим чәм (-лар, -ләр) шәкилчиси гәбул етмир вә биринчи тәрәфи гејри-мүәјјән јијәлик һалы илә ифадә олунмуш икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи сај олмур. Гурулушуна көрә мигдар сајы садә вә мүрәккәб олур. Мәсәлән: **Доггуз** өвлад бөјүдүб, отуздан артыг нәвә-нәтичәси

вар, гырх беш ушағын һамысына ана нәвазиши көстәрир. Даһи Низаминин сәккиз јүз гырх иллији илә әлагәдар олараг гонаглары сәмими тәбрик етдиләр («АК», 20.V.82).

Һәмин нүмунәләрдәки «доггуз» садә, «гырх беш вә сәккиз јүз гырх» мүрәккәб сајдыр.

Бә'зән кәмијјәтин даһа конкретлијини нәзәрә чарпдырмаг үчүн мигдар сајына -ча, -чә шәкилчиси артырылыр. Мәсәлән: **Бешчә** күн бир идарәнин гапысындан кириб фајдалы иш көрмәмисән. **Икичә** күн шитил басдырсын, **икичә** күн малын алтыны күрүсүн, **икичә** күн ведрә илә архдан су дашыјыб палтар јусун, көрүм маникүр јадына дүшәчәкми (Т. Һүсејнов).

Азәрбајчан дилиндә сајла исим арасында әшјанын тәбиәтинә ујғун олараг мүәјјән сөзләр ишләдилир, буна дилчиликдә нумератив сөзләр дејилир, һәмин сөз сајла бирликдә чүмлә үзвү олур. Мәсәлән:

Авара, түфејли һәјат кечирән ики н ә ф ә р дә бунлара гошулду. Инди чалышдыгым комплексдә гырх б а ш инәк вар. Һафиз гардашына беш д ә н ә алма верди вә ондан үч ә д ә д дәфтәр алды. Һәләлик китабханада 1300 н у с х ә д ә н чох китаб вар («АК», 21.V.82). Ондан јајда бир д и л и м гарпыз, гышда бир г у р т у м су алмаг олмаз. Беш п а р а кәнди доланды. Көјчәк өз гызына бә'зи аналарын «ганунуна ујғун олараг алты д ә с т јорған-дөшәк вермишди.

Бунлардан башга сап, дүзүм, топ, чилд, гәтрә, гатар, хәтт, көз вә с. сөзләр дә сајла исим арасында ишләнә биләр.

Мигдар сајынын илк ваһиди олан бир сөзү мә'насында дилимиздә «ваһид, јеканә, тәк, тәнһа» сөзләри үслуби мәгамларда ишләдилир вә «бир» сајындан фәргли олараг мигдардан даһа чох тәклији билдирмәјә хидмәт едир. Мәсәлән:

Әкәр бу иш көрүлмәсә иди, биз үмумсовет контекстиндә в а һ и д әдәби инкишафдан ән азы бир мәрһәлә кери галардыг. (Ј. Гарајев). Арабанын өнүндә кедән ј е к а н ә атлы исә башдан-баша гараја бүрүнмүшдү (Ә. Чәфәрзадә).

Азәрбајчан дилиндә бир сөзүнүн имканларына көрә даһа кениш даирәдә ишләнир.

1. Илк мигдар ваһиди кими: Мајаковскидән б и р ил сонра Бакыја кәлмишди (С. Рүстәм). Б и р гуту шоколад алды (Т. Һүсејнов).

2. Гејри-мүәјјәнлик билдирир: Әскәр казармасы б и р булаг кими, Мәктуб һәвәсилә гајнајыб дашар Әскәр мәктублары б и р ушаг кими Ана гучағына гачар бирбаша (М. Һүсејнзадә).

3. Заман мә'налы исмин (ан, дәгигә, вахт, күн, ај, ил вә с.) әввәлиндә ишләнир вә заман мә'насы јарадыр: һаггым јохдур **бир ан** белә Вүгарымы әјиб дуран (Һ. Биллури)... бајраг-бајраг санчылыр **бир күн** Рејхстаг үстә **бир күн** ајры таг үстә (Ә. Салаһзадә).

4. «Тәрәф, јан, чәһәт» сөзләриндән әввәл ишләнир вә гејри-мүәјјәнлилик билдирир: **бир** тәрәф дағдыр, **бир** тәрәф чәмән. **Бир** јандан бағлајан, **бир** јандан ачар. **Бир** чәһәтдән сән һаглысан, **бир** тәрәфдән дә о һаглыдыр.

«Бир» сајы сөз јарадычылығында да иштирак едир: бириси, биркә, бирдән, бирлик, дилбир, әлбир вә с.

«Бир» сөзү «ејни» сөзүнүн синоними ола билир: Дадашла, Спартагла, Муртузла ејниләшмәк, бир олмаг истәмир (В. Јусифли). «Јашыл театр»да бир һәјәт адамларынын тәсвири вә бу адамларын дүшүнчәләри илә бәшәријјәт мигјаслы проблемләр орталыга гојулур («Азәрбајчан», № 1, 1981, сәһ. 162).

Тәгриби мигдар сајы.

Тәгриби мигдар сајлары аздан чоха, ашағы һәддән сон һәддә гәдәр олан кәмијјәти тәхмини мүәјјәнләшдирир. Бунлар мигдар вә сыра сајы кими конкретлик билдирмәсә дә, гејри-мүәјјән сајлардан фәргләнир. Тәгриби мигдар сајлары гурулушуна көрә мүрәккәб олур. Мәсәлән:

Һәмин тенденсија өзүнү сон **ики-үч** илдә чап едилән тәнгиди мәгаләдә дә көстәрир (В. Јусифли). **Беш-алты** ај курсда охујандан сонра ајда **сәксән-дохсан** манат пул алырды (С. Алышанлы). Бунлар **бир-ики** адамын иши дејил, чохларынын әли Варшаванын тәхминән **гырх-әлли** километрлијиндә јерләшән кичик бир кәнддә онлар бир нечә күн ләнкимәли олмушлар («Азәрбајчан», № 11, сәһ. 183, 1981).

Сыра сајы

Сыра сајлары әшјанын сырасыны билдирир вә нечәнчи? суалына чаваб верир. Мәншәинә көрә мигдар сајларындан әмәлә кәлмиш вә онлара -нчы, -нчи, -ынчы, -инчи, -унчу, -үнчү шәкилчиләри артырмагла дүзәлир. Мәсәлән:

Бешмәртәбәли евин **алтынчы** мәртәбәси заһирән Заурла Тәһминәнин мәһәббәт мачәрасынын һәртәрәфли тәсвири кими диггәти чәлб едир (В. Јусифли). Мәктәбә кетди, чәми **једдинчи** синфә гәдәр охумаға һәвсәләси чатды. **Үчүнчү** күн чај-чөрәкләрини јејән кими ата-бала галхдылар (Т. Һүсејнов).

Гурулушуна көрә сыра сајлары дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Мәсәлән: Османын фикри шәһәрин гуртарачағында нәһәнк бинанын **бешинчи** мәртәбәсиндә јерләшән паркетли евдә иди. Бу идејаны һәјата кечирмәк үчүн **мин сәккиз јүз дохсан**

үчүнчү илин 22 ијунунда ДИН-нин Баш мәтбуат идарәсинә әризә илә мүрачиәт етди (Т. Һүсејнов).

Сыра сајлары мигдар сајына нисбәтән тәркиб дахилиндә сифәтә охшајыр. Белә ки, мигдар сајына һансы? суалыны вермәк мүмкүн олмадығы һалда, сыра сајына нечәнчи? суалынын синоними кими һансы? суалыны да вермәк олур. Сыра сајлары да мигдар сајы кими тәркиб дахилиндә һаллана вә чәмләнә билмир. Лакин сырасыны мүәјјәнләшдирдији сөз ихтисар едилдикдә, онун гәбул етдији грамматик категоријаны гәбул едәрәк һәмин сөзүн синтактик вәзифәсини ифа едир. Мәсәлән: «Бешинчи синифдәки ушаглары бураја чағырын» әвәзинә «бешинчиләри бураја чағырын» демәк олар. «Бешинчи» сөзүнүн үзәринә (синифдәки ушаглары»нын ихтисары нәтичәсиндә) -дәки, -ләр, -и шәкилчиләри әлавә олунур. Һәмин шәкилчиләр сыра сајынын синтактик вәзифәсини дәјишдирир вә нәтичәдә нечәнчиләри? кимләри? суалы верилир. Һалбуки, сыра сајынын суалы нечәнчи?дир. Буна дилчиликдә сајын исмиләшмәси, субстантивләшмәси дејилир.

Демәк, сыра сајынын морфоложи вә синтактик мөвгедән мүхтәлиф суаллы олмасы мәһз башга нитг һиссәсинә мәхсус олан грамматик категоријаны гәбул етмәјә мә'руз галдыгда баш верир.

Азәрбајчан дилиндә мигдар сајы илә «нөмрәли» сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән вә сыралама мә'насында ишләнән сајлар да сыра сајларына дахил едилә биләр.

Мәсәлән:

Һаггында сөһбәт ачдығымыз **105 нөмрәли** мәктәбин мүәллимләри дә тә'лим-тәрбијә ишинә мәһз бу бахымдан јанашыр, тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәјә чалышырлар. **142 нөмрәли** (142-чи) орта кәнд техники пешә мәктәбинин мә'зуну ... һазырда **5 нөмрәли** автомобил дәстәсиндә ишлә тә'мин олунмушду. («АК», 21.V.82).

Азәрбајчан дилиндә ишләнән «әввәлинчи, ахырынчы, сонунчу» сөзләри дә әшјанын сырасынын һәддини (ја башланғыч, ја да сон) билдирир. Мәсәлән:

Бу **әввәлинчи** сөзләр бәрк ајагда онун ганынын арасына кирди (Ч. Әлибәјов). Чүнки **ахырынчы** гијмәти мәһз о вермәлидир (Ј. Гарајев). Бу бир силсиләдир.. Нә әввәл, нә сән... Ај оғул, һәләлик **сонунчу** Сәнсән (Б. Ваһабзадә).

Кәср сајы

Кәср сајлары ики мигдар сајынын синтактик јолла бирләшмәсиндән дүзәлир. Бүтөв ваһидин бөлүнмүш һиссәләрини көстәрән сај исмин јерлик һалында (данышыг үслубунда бә'-

зән чыхышлыг һалында), көтүрүлән һиссә адлыг һалында ишләнир. Кәср сајларында көтүрүлмүш һиссә ваһидин бөлүндүјү һиссәнин сајындан аз олур. Мәсәлән:

Завод, ферма елә бир евдир ки, инсан өз өмрүнүн минимум **үчдә бир** һиссәсини орада кечирир (Ј. Гарајев). Еј әчәб, мән ки сәдагәт јолуну азмајырам, һәлә көрдүкләримин **дөрддә бирин** јазмајырам (М. Ә. Сабир).

Кәср сајлары гурулушуна көрә мүрәккәбдир. Әкәр ваһидин бөлүндүјү һиссәнин мигдарындан асылы олмајараг, көтүрүлмүш һиссә јарысыны тәшкил едирсә (сәккиздә дөрд, алтыда үч, дөрддә ики вә с.), јарым сөзүндән истифадә олунур. «Јарым» сөзү мигдар сајы вә заман мә'налы сөзләрлә ишләнир. Мәсәлән: Бир јарым, милјон јарым, саат јарым ај, јарым, ил јарым, јарым милјон, јарым милјард, јарым саат, јарым ај вә јарым ил вә с.

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими «јарым» сөзү јериндән асылы олмајараг, ваһидин јарысыны, јә'ни икидә бирини әһатә едир, лакин исимдән әввәл ишләндикдә әшјаја ујғун мигдар (јарым ај—он беш күн, јарым саат—алтмыш дәгигәнин јарысы), сонра ишләндикдә гарышыг типли сај (мәхрәч вә сурәт әвәзиндә), мәсәлән, беш јарым—беш там икидә бир, тон јарым—бир там икидә бир тон вә с.

Кәср сајлары ән чох ријазијјатда ишләнир вә бунун ики нөвү вар: ади кәср сајлары вә онлуг кәср сајлары. Ади кәср сајларындан фәргли олараг онлуг кәср сајларынын мәхрәчи һәмишә онлуглардан ибарәт олур.

Гејри-мүәјјән сај

Гејри-мүәјјән сајлар әшјанын гејри-мүәјјән кәмијјәтини билдирир.

Гејри-мүәјјән сајлар «аз, чох, хејли, бир сыра, јүзләрлә, минләрчә вә с.» сөзләриндән истифадә олунур. Мәсәлән: Хејли мәһсул топланды. Елми-педагожи тәләбләрә мувафиг тәртиб олунан лабораторија вә кабинәләр, сөзүн әсл мә'насында **чох** мәктәбә нүмунә ола биләр. ... мәним үчүн хүсусилә гијмәтли олан **бир нечә** чәһәти ајрыча гејд етмәк истәјирәм (Ј. Гарајев). **Чох** булагдан су ичир. Мәним өзүм гәдәр мәни анлајан, **Милјонлар** ичиндә тәкчә сән олдун (Б. Ваһабзадә).

Гејри-мүәјјән сајлар гурулушуна көрә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур: Бу ил чох идарәләр планы кәсирсиз өдәдиләр. **Хејли** ишләри һәлә көрмәлидир. Нүмајишә **јүзләрлә** оғлан вә гыз топланды. Сәс кәлән тәрәфә **бир нечә** күллә бошалтды. **Нечә-нечә** сифариш алырам.

«Аз вә чох» сөзүндән јени сөз јаратмаг (азлыг, чохлуг, азалмаг, чохалмаг, чохлу) олдуғу һалда, «хејли» сөзүндән һеч бир нитг һиссәси дүзәлмир. Гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирән бу сөзләр әшјаја аид олдугда сај, фе'лә аид олдугда исә зәрф һесаб едилир.

Мигдар сајларындан фәргли олараг, гејри-мүәјјән сајлардан сонра ишләнмиш исимләр чәм шәкилчиси гәбул едир. Мәсәлән:

Чох нүмајәндәләр бизим тәчрүбәмиздән истифадә етдиләр. М. Ибраһимовун **онларча**, бәлкә дә, **јүзләрчә** публисист **јазыларынын** ... өзүндә дә биз онун һансы ичтимаи амала хидмәт етдијини көрүрүк. Шаир достум Мәммәд Аслана **онларча** белә поетик **ахтарышлар**, јени китаблар арзулајырам (Ә. Чәфәрзадә).

Әвәзлик

Шәхсин вә әшјанын конкрет адыны билдирмәдән, онлары үмуми шәкилдә адландыран нитг һиссәсинә әвәзлик дејилир. Мәсәлән:

Көнлүмдә, руһумда јенә, јенә **сән**, Килидли, мөһүрлү бир хәзинәсән... **Мән** нечә? **Мән сәни** анладыммы бәс... Өјүнүрдү инсан кими **о** данышa билмәсинә (Б. Вапабзадә).

Әвәзлик әвәз едир. Бу, о демәкдир ки, әвәзлик әшјанын, әламәтин, кәмијјәтин көстәричиләринин јериндә ишләнир. Буна көрә дә әвәзлијә бә'зән ким? (Мән кетдим), бә'зән һансы? (О китабы апар) вә с. сualларынын верилмәси мәһз **әвәзлијин һансы нитг һиссәсини әвәз етмәсилә бағлыдыр.** Әвәзл... әвәзиндә ишләндији нитг һиссәсинин морфоложи вә синтактик хүсусијјәтини дашыјыр. Мәсәлән:

«Әхлаги-Насири»нин мүәллифи бу мәсәлә илә әлагәдар олараг, јенә дә инсанын башга чанлылардан кејфијјәт фәргинә нәзәри чәлб едир, ағыл вә нитги инсаны һејвандан ајыран башлыча фәргләр кими тәсбит едир. О, **бу** мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр: «Инсанын да өзүнә аид елә хүсусијјәтләри вардыр ки, о, **бунун** васитәсилә башга варлыглардан ајрылыр, амма **елә** хүсусијјәтләри дә вардыр ки, онларын бә'зиси һејванат, бә'зиләри нәбатат, бир гисми дә чансыз чисимләрлә шәрикдир... Лакин онун һеч кәслә шәрик олмајан бир хүсусијјәти вар ки, о да мә'налы нитгидир («Азәрбајчан», № 4, сәһ. 150, 1981).

Һәмин парчадакы әвәзликләри нәзәрдән кечирәк: «бу» әвәзлији «мәсәлә» сөзүндән әввәл ишләниб, лакин онун (мәсәләнин) маһијјәтини дәрк етмәк үчүн охучу вә ја динләјичи әввәлки фикирләрә гајытмалыдыр. «Бу» илә үмумиләшмиш һансы мәсәләдән сөһбәт кедир? Демәк, «бу» сөзү «мәсәлә»-

нин маһијјәтинә ишарә етмәклә она аид олан әввәлки хүсусијјәтләри үмумиләшдирир. «Бунун» әвәзлији «инсанын өзүнә аид олан хүсусијјәтләри»нә ишарә едилмиш үмумиләшмәни ифадә едир. «Елә» әвәзлији исә өзүндән сонраки сөзә аид әламәтләрин бир гисмини күллдән, үмумиләрдән ајырыр вә ону мәһдудлашдырыр, конкретләшдирир. «Бә'зиси, бә'зиләри» әвәзлијинә кәлдикдә исә бурада да әввәлә гајытмаг еһтијачы дујулур. «Һеч кәслә» әвәзлији јухарыдакыларын һамысындан фәргли олараг, мәтндә һеч нәји әвәз етмир, нисби дә олса һеч бир конкретлик билдирмир, бүтүн варлыглары үмумиләшдирир. «Башга» әвәзлији (гејд едәк ки, бу, әвәзлијин һеч бир мә'на нөвүнә дахил едилмәмишдир) «о» ишарә әвәзлијинин мә'насы илә синонимдир. «О» ишарә әвәзлијиндән «башга»нын мә'на чалары «о шејин, һәмин шејин башга»сыдыр.

Беләликлә дә, бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, әвәзлик һеч бир конкретлик билдирмир: Әвәзлик нәји әвәз едир, онун јериндә нәји ишләтмәк мүмкүндүр? суаллары мүхтәлиф олса да, ејни шејә аиддир. Мәсәлән:

Тусинин нәзәринчә әдаләтли олмаг **һәр кәсин** борчудур. Онун фикринчә, бир чох рәзаләтләр дә башланғычыны мәһз горхаглыгдан көтүрүр. Горхаглыг ән дәһшәтли, ән ағыр хәстәликдир. **Бу** хәстәлијин јеканә әлачы чәсарәтдир, горхунун өзүнүн үзәринә һүчума кечмәкдир. Нәсрәддин Туси горхунун рәзаләтиндән данышаркән өлүм горхусундан ајрыча бәһс етмишдир. **Бу** барәдә Тусинин фикирләри бир чох чәһәтдән Епикүрүн вә Әл-Фәрабинин фикирләринә ујғун кәлир («Азәрбајчан», № 4, сәһ. 155—156, 1981).

Бурадакы әвәзликләр нәји әвәз етмишдир? «Һәр кәсин» әвәзинә «һамынын» сөзүнү ишләтмәк олар, һәр икиси дә әвәзликдир вә үмумилик билдирир. «Өз» сөзүнү һеч нә илә әвәз етмәк олмур. «Бу» сөз «горхаглыг» сөзүнә ишарәдир вә әвәзиндә «горхаглыг» сөзүнү ишләдә биләрик. Сонунчу чүмләдә ишләнмиш «бу»нун әвәз етдији сөзү өзүндән әввәлки чүмләдә ахтармаг лазымдыр. «Бу» тәкчә бир сөзә дејил, үмуми фикрә ишарәдир. Әкәр «бу»нун әвәз етдијини бәрпа етмәк фикринә дүшсәк, (Нәсрәддин Туси **горхунун** рәзиләтиндән данышаркән онун **(горхунун)** өлүм **горхусундан** ајрыча бәһс етмәси барәдә Тусинин фикирләринә бир чох чәһәтдән... ујғун кәлир) чүмләси алыначаг ки, бу да анлашылмаз, мә'насыз ифадәјә чеврилир. Демәл, «бу» сөзү әввәлки фикри үмумиләшдирир вә јерсиз тәкрарын гаршысыны алыр.

Азәрбајчан дилиндәки шәхс әвәзликләринин мүәјјән бир

гисми инкишаф едәрәк шәкилчи һалына дүшмүш вә бунун нәтичәсиндә дилимиздә мәнсубијјәт, шәхс вә хәбәрлик категоријалары јаранмышдыр.

Гурулушуна көрә әвәзликләр садә вә мүрәккәб олур. Мәсәлән: **Бу** суал Чәмили дүшүндүрдү, о, дәриндән нәфәс алды (М. Һүсејн). Зарафат зарафат јериндә, анчаг кечә **һеч кәсин** көзүнә јуху кетмәмишди. Рәдд олсун сәрвәт, рәдд олсун **һәр чүр** мүлкијјәт (Ч. Әлибәјов).

Әвәзлијин мә'нача ашағыдакы нөвләри вар:

1. Шәхс әвәзлији: Сиз елә күман етмәјин ки, биз сизинлә бу күн тарихимизин чох дәрин гатларына енәчәјик. Онлар көзәллик наминә нә вардыса, һамысыны јерлә јексан етдиләр (Ч. Әлибәјов).

2. Ишарә әвәзлији: Буну о адам деди ки, илдә јүз дәфә халгын адындан данышыр.

3. Суал әвәзлији: Һансы дөвләтин тарихини өјрәнирик? Сәнин нечә китабын вар? вә с.

4. Гејри-мүәјјән әвәзлик: Кимиси су алыб кәтирирди. кими чамаданлары, бағламалары сәһманлајырды (Ч. Әлибәјов).

5. Тә'јини әвәзлик: Елм инди чәкинмәдән дејир ки, инсан өзкә бир дијарда она көрә гәрибсәјир ки, өз сују, өз гидасы үчүн ачыјыр. Әр дә наәлач галыб һәр отаға телефон чәкдирмишди. (Ч. Әлибәјов). Бәлкә башга гејди вармыш (Т. Һүсејн).

Шәхс әвәзлији

Шәхсин конкрет ады чәкилмәдән ону үмуми шәкилдә ифадә етмәк үчүн ишләдилән сөзләр шәхс әвәзлији адланыр. Шәхс әвәзлији мәзмун вә формасындан асылы олараг үч чүр олур: мүәјјән шәхс әвәзлији, јијәлик шәхс әвәзлији вә гајыдыш шәхс әвәзлији.

Мүәјјән шәхс әвәзлијини ифадә етмәк үчүн «мән, биз, сән, сиз, о, онлар» сөзләриндән истифадә олунур. Мүәјјән шәхс әвәзлији чәмләнмә хүсусијјәтинә көрә башга нитг һиссәләриндән тамамилә фәргләнир. Белә ки, биринчи вә икинчи шәхсин чәми лексик јолла, үчүнчү шәхсин чәми исә морфоложи јолла әмәлә кәлир. Топлу исимләрдә олдуғу кими «биз вә сиз» әвәзлији чәм шәкилчиси гәбул етдикдә чохлуғу дејил, күллүн конкрет бир һиссәсини билдирир. Үчүнчү шәхсин чәми исимләрдә олдуғу кими тәкин (ә) үзәринә чәм шәкилчиси (-лар) артырмагла (онлар) дүзәлир. Беләликлә дә, мүәјјән шәхс әвәзлији, беш лексик ваһиддән ибарәтдир. Мәсәлән:

Сиз еләә күман еләмәјин ки, **биз сизинлә** бу күн тарихимизин дәрин гатларына енәчәјик. **Онлар** көзәллик наминә нә вардыса, һамысыны јерлә јексан етдиләр (Ч. Әлибәјов). **Мән** билирәм ки, гадын олдуғума көрә демирләр (М. Һүсејн). **О** өз көрдүјү ишин садәлијини унудур.

Бу чүмләләрдә ишләнмиш «мән, биз, сән, сизинлә, о, онлар» сөзләри мүәјјән шәхс әвәзлијидир. Бүтүн данышан шәхсләр «мән вә биз» сөзү илә, динләјән шәхсләр «сән вә сиз» сөзү илә, һаггында данышыланлар исә «о, онлар» сөзү илә ифадә олунур.

Мүәјјән шәхс әвәзлијинин чәмләнмәсиндә олдуғу кими, һалланмасында да исимләрдән вә әвәзлијин башга мә'на нөвләриндән фәргләнән хүсусијјәт вардыр. Белә ки, биринчи шәхсин тәк вә чәми исмин јијәлик һалында -ин дејил, -им шәкилчиси гәбул едир. Мәсәлән:

А.	мән	биз	сән	сиз	о	онлар
Ј.	мәним	бизим	сәнин	сизин	онун	онларын
Јн.	мәнә	бизә	сәнә	сизә	она	онлара
Т.	мәни	бизи	сәни	сизи	ону	онлары
Јер.	мәндә	биздә	сәндә	сиздә	онда	онларда
Ч.	мәндән	бизден	сәндән	сиздән	ондан	онлардан

Һалланмада олдуғу кими, шәхс әвәзликләринин гошмаларла ишләнмәсиндә бир сыра мараглы хүсусијјәт вардыр. Белә ки, гошмаларын бир гисми әвәзликлә ишләндикдә һәм адлыг һал, һәм дә јијәлик һал тәләб едир. Мәсәлән: һәр адам анчаг **бизим тәк** јашаса, **мән** вә **сән тәк** ишләсә, јарышда галиб чыха биләрик. Бу иши онун кими биләнјохдур.

Үчүнчү шәхс әвәзлији «кими, тәк» гошмасы илә ишләндикдә һәмишә мүәјјән јијәлик һалда олур.

Мүәјјән шәхс әвәзлијинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләриндән бири дә одур ки, о, тә'јин вәзифәсиндә ишләнә билмәдији кими, онун тә'јини дә олмур. Бә'зән јијәлик һалда ишләнмиш биринчи вә икинчи шәхсин чәминин өзүндән сонра кәлән исимләрин тә'јини вәзифәсиндә ишләндији фикри ирәли сүрүлүр. Лакин бу дүзкүн дејилдир, чүнки о саһиб тәрәфдир вә она мәнсуб оланла бирликдә бир синтактик суала чаваб олур.

Мүәјјән шәхс әвәзлији тә'јин олмадығы кими, зәрфлик дә ола билмир, јалныз мүбтәда, хәбәр вә тамамлыг вәзифәсиндә ишләнир.

Башга нитг һиссәләриндән фәргли олараг, әвәзлик сөз ја-

радычылығында иштирак етмир, тәкчә биринчи шәхсин тәки -имсә (мәнимсә), биринчи вә икинчи шәхсин тәк вә чәми -ли, -лик (мәнли—сәнли, бизли—сизли, мәнлик, бизлик, сәнлик, сизлик) шәкилчиси васитәсилә исим (адамын мәнлији олмалыдыр), зәрф (мәнли—сәнли, бизли—сизли јығышыб бирликдә бу ишә башламалыјыг) вә гисмән сифәт (мәнлик, сәнлик, бизлик, сизлик иш дејил) әмәлә кәтирир. Мәнимсә фе'ли бүтүн шәхс вә кәмијјәт үзрә тәсрифләнә билир.

Ј и ј ә л и к ш ә х с ә в ә з л и ј и мүәјјән шәхс әвәзлијинә исмин јијәлик һал шәкилчиси вә мәнсублуг билдирән -кы, -ки, -ку, -кү шәкилчиси артырмагла дүзәлир. Јијәлик шәхс әвәзлији һәм субјекти һәм дә објекти үмумиләшдирә билир. Јијәлик шәхс әвәзлијиндән сонра исим ишләнмәсә дә, о, һаллана билир. Мәсәлән:

Дүнјанын башга јерләриндә дә **бизимкиндән** артыг... мешәләр вар.. Кет-кедә анлады ки, елә Бајкал да **онункудур** (Ч. Әлибәјов). Бунлар икиси дә елә **бизимкидир.** Сән дә сағасола сәнмәјәјдин, боғазына тәт дејәјдин, јығајдын, **сәнинкини** дә көтүрәјдиләр. **Өзүнүнкү** дејәндә одсуз-аловсуз јанырсан (Т. Һүсејнов).

Г а ј ы д ы ш ә в ә з л и ј и «үз» сөзүнүн үзәринә мәнсубијјәт шәкилчиси артырмагла әмәлә кәлир вә һәр үч шәхсин тәк вә чәми үзрә дәјишә билир. Мәсәлән:

Өзүм сәни сынајырдым (Т. Һүсејнов). Биз **өзүмүзү** өз дәрдләримизин, өз севинчләримизин ичиндә дәрк етмәлијик (С. Рүстәм). Музејлә јох, сизин **өзүнүзлә** көрүшмәјә кәлдим. Бу, һәм онун **өзү** үчүн, һәм дә ели үчүн јахшы олар (Т. Һүсејнов).

Азәрбајчан дилиндә гајыдыш әвәзлији мүстәгил сөз кими субјекти билдирдијиндән дилимиздә чох ишләнир. Бунлар тәкчә ајрылыгда дејил, һәм дә мүәјјән шәхс әвәзлији илә бирликдә ишләнир вә чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Мәсәлән:

Мәним өзүм бу мәсәлә илә чох марагланырам. Биз өзүмүз шакирдләрлә мүнтәзәм мәшғул олуруг. Сән өзүн ора кетмәлисән. Сиз өзүнүз өз ишләринизи корлајырсыныз. О өзү дә бир нечә дәфә иштирак еләмишди. Онларын өзләри хәбәр верәчәкләр.

Гајыдыш шәхс әвәзлији мүәјјән шәхс әвәзлији илә ишләндикдә мүәјјән шәхс әвәзлији исмин јијәлик һалында, гајыдыш шәхс әвәзлији илә исмин бүтүн һалларында ишләнә биләр.

И ш а р ә ә в ә з л и ј и

Ишарә әвәзлији һеч бир нитг һиссәсини әвәз етмәдән исимләрин әввәлинә кәләрәк ону сифәт кими әламәт вә кеј-

фијјәтинә көрә дејил, башгасындан сечмәк, фәргләндирмәк чәһәтдән мүәјјәнләшдирир. Ишарә әвәзлији әвәзлијин башга нөвләрдиндән даһа гәдимдир, ишләклијинә вә дашыдығы вәсифәсинә көрә чох зәнкиндир. Дилимиздә ишләнән ишарә әвәзлији бунлардыр: бу, о, белә, елә, һәмин, һәмән.

Ишарә әвәзликләри һансы? нечә? нә чүр? суалларына чаваб олур вә сифәтин суаллары илә ејниләшир. Лакин сифәтләрдән фәргли олараг, «елә, белә» әвәзлијинә һансы суалы ујғун кәлмир. Мәсәлән:

...мәһз бу сәбәбдән, **белә** бир тәрбијәнин нәтичәси олараг, онлары «чәзаландырмаға» еһтијач дујмурду. Рајонумузун әразисиндә **белә** гијмәтли тапынты олдуғу һалда, ондан хәбәр тутмадыглары үчүн өзләрини мәзәммәтләдиләр (Ч. Әлибәјов).

Һәмин нүмунәләрдә верилмиш «бу» ишарә әвәзлијинә һансы? суалы верилдији һалда, «белә» сөзүнә нечә? нә чүр? суалы верилә билир.

Ишарә әвәзлији сифәт вә сај кими исимлә ишләндикдә һал вә чәм шәкилчиси гәбул етмир.

«Бу вә о» әвәзлији заман мә'налы сөзләрә гошулур вә заман зәрфлији әмәлә кәтирир. Мәсәлән:

Биз әминик ки, «Әхлаги-Нәсир»и охујан һәр бир охучу бу күн дә ондан зәнкин «әхлаги-инчиләр» әхз едә биләр (З. Көјүшов). О вахта гәдәр дә әлимә гырыгдан-сөкүкдән кәләр (Т. Һүсејнов).

Суал әвәзлији

Суал әвәзлији шәхс вә әшјаны суал тәрзиндә үмуми һалда билдирир. Шәхс вә ишарә әвәзлијиндән фәргли олараг, суал әвәзлијинин әвәз етдији сөз өзүндән сонра ишләнмиш чаваб чүмләсиндә верилир. Бүтүн нитг һиссәләринә верилән суалларын һамысы суал әвәзлијинә дахилдир: «ким?, нә?, һара? нечә?, нечә?, нә чүр?, нечәнчи?, һансы?, нә гәдәр? вә с.

Мәсәлән: Ону дејән **ким** иди? Бәс сонра нә олду?...көзләјирдиләр ки, көрсүнләр **һара** версәләр, јахшы олар. Ләјагәт **нәдән** башлајыр? Тәнгиди тәһлилләрдә **һансы** ме'јар әсас көтүрүлмәлидир? (Т. Һүсејнов).

Гејри-мүәјјән әвәзлик

Әшја вә шәхсин үмуми шәкилдә адыны билдирән исимин әвәзиндә ишләнир, чәм шәкилчиси гәбул етмир. Гејри-мүәјјән әвәзликләр бунлардыр: кими, кимиси, кимсә, һәр ким, һеч ким, һәр нә, һеч нә, бири, бириси, һәр бир, һәр бири, һеч бири, һәр кәс, һәр бир кәс, һеч кәс, һеч бир кәс, филанкәс, һамы, һамысы, бә'зи, бә'зиси, һәрә, һәрәси, һәр һансы вә с.

Мәсәлән: **һамы** онлары гә'рифләјир. Өз јазысында **һәр һансы бир** әсәр вә јазычы һаггында өз тәәссүратыны билдирмәк истәјир. Мән дә ...**бә'зи** әмәли мәсәләләрә тохунмаг истәрдим (А. Дадашзадә). **Еләси** дә варды ки, аға, ханым ону мәзәммәт еләјирди. Биздән **һеч кәс** горхмур (Ч. Әлибәјов). Бу сөзләрдән сонра **бә'зи** кәнч охучуларын фикрә кетдијини көрүб, чох мәмнун олдум (Н. Бабајев). Бу әсәрдә **һәр бир** сурәт һәјатда нәји исә тәмсил едир (В. Јусифли).

Гејри-мүәјјән әвәзлијин хүсусијјәтләриндән бири дә будур ки, о, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир, лакин саһиб тәрәф бәрпа едилә билмир, гејри-мүәјјән галыр. Мәсәлән:

Ушагларынызы да верәрсиниз **бириси** сахлајар. **Бә'зиләри** тәрәддүд едир, **бә'зиләри** дә белә дүшүнүрдүләр ки, сәнәдләрини ахырда верәнләр имтаһанлара да ахырда кирмәлидирләр. **Бирисинин** кечә јарысы саз чалмасы **кимләринсә** хошуна кәлмирди (Ч. Әлибәјов).

Тә'јини әвәзлик

Тә'јини әвәзликләр бунлардыр: өз, бүтүн, һәр, ејни, филан, һәр чүр, јад, өзкә, дикәр, башга вә с. Мәсәлән:

Нәсрәддин Туси **өз** әхлагындакы нөгсанлары көрмәк үчүн башгаларынын һәрәкәтини, ејибләрини мүшаһидә етмәклә бәрабәр, даим өзүнә нәзарәт етмәји, өзүнү тәһлил етмәји вачиб сајмышдыр (З. Көјүшов). **Бүтүн** рус ше'ринин бир Пушкин мәншәјиндән, Пушкин исә халг вә фолклор мәншәјиндән бәһс едир (Ј. Гарајев). **һамысы ејни** вахтда чанланыб, **ејни** вахтда чичәкләјиб бәһрә версә, онда өмүр чох көдәләр. ...лакин сонра Фадејевин мәһз **һәмин** күн һәјатла видалашдығыны биләндә лап һејрәтләндим (И. Исмајылзадә). Мән пәрванә дејиләм **һәр** бәрги од санмарам **һәр** ишығы шам билиб башына доланмарам (Н. Кәнчәви).

Әвәзликләрин әвәз етдији нитг һиссәләри илә әлагәси

Әвәз етдији нитг һиссәсинә көрә әвәзликләр ашағыдакы кими груплашдырылыр.

Әвәзлик—исим: мән, сән, о, биз, сиз, онлар, өзүм, өзүн, өзү, өзүмүз, өзүнүз, өзләри, ким, нә, һеч ким, һеч кәс, һәр ким, һәр кәс, кимсә, һәр нә, һеч нә, бири, бириси, һамы, һәрә, филанкәс, бә'зиси.

Бунлар исимләр кими һалланыр вә әсасән чүмләдә исмин әсас синтактик вәзифәсиндә (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг) олур.

Әвәзлик—сифәт, бу, о, белә, елә, өз, филан, һансы, бә'зи, һәмин, бүтүн, нечә, нә чүр.

Бунлар һалланмыр вә чәмләнмир, јалныз әшјаны фәргләндирир.

Әвәзлик—сај: нечә, нә гәдәр, филан гәдәр, бир гәдәр, бир нечә. Бунлар да әшјаны кәмијјәтә көрә фәргләндирир.

Әвәзлик—зәрф: нечә, нә чүр, һара, нә вахт, нә үчүн, нәјә көрә вә с.

ФЕ'Л

Иш, һал вә һәрәкәт билдирән нитг һиссәси фе'л адланыр. Һәр бир фе'лин лексик мә'насында иш, һәрәкәт вә һал вәзијјәт вардыр. Мәсәлән: Васиљев үч ил вәтәндаш мүһарибәсиндә **дөјүшмүшдү.** Чөр-чөпдән тәмизләнмәмиш, от вә әләф басмыш бир саһәнин гырағында Нәчәф **ајаг сахлады.** Молла Садыг кәнд чамаатынын авамлығындан истифадә едиб, бачардығы гәдәр онлары **алдадырды** (И. Шыхлы).

Азәрбајчан дилиндәки фе'лләр һәм сөз тутумуна, һәм дә грамматик категоријаларына көрә бүтүн нитг һиссәләриндән зәнкиндир. Башга нитг һиссәләриндә алынмалара раст кәлиндији һалда, фе'лләрдә алынмалар јохдур. Нитг һиссәләринин ән мүһафизәкары, өз орижиналлығыны сахлајан нитг һиссәси фе'лдир. Бу да тәсадүфи олмајыб, фе'лин һәрәкәт, иш, һал вә вәзијјәт билдирмәси илә бағлы просесидир.

Азәрбајчан дилиндәки фе'лләрин ашағыдакы грамматик категоријалары вар:

1. Фе'лин иш көрәни (субјекти) вар.
2. Фе'л ја тәсдигдә, ја да инкарда олур.
3. Фе'лин тә'сирлик вә тә'сирсизлик категоријасы вар.
4. Фе'лдә шәхс категоријасы вар.
5. Фе'лдә кәмијјәт категоријасы вар.
6. Фе'лләрдә нөв категоријасы вар.
7. Фе'лләрдә заман категоријасы олур.
8. Фе'лин үмуми вә хүсуси шәкилләри олур.
9. Фе'лин төрәмәләри (мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама) олур.

Бу категоријалар анчаг фе'лләрә мәхсус олуб хүсуси грамматик категоријалара дахилдир.

Фе'лин гурулушча нөвләри

Азәрбајчан дилиндәки фе'лләр бүтүн сөзләр кими, мүхтәлиф гурулушлудур. Бунларын бир гисми һеч бир сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул етмәдән иш, һәрәкәт вә вәзијјәт билдирир, бир гисми башга нитг һиссәләриндән дүзәлир, дикәр гисим ики вә даһа чох сөзүн мүхтәлиф јоллара бирләшмәсин-

дән әмәлә кәлир. Беләликлә дә, фе'лләр гурулушуна **көрә үч** нөвә бөлүнүр: 1) Садә, 2) Дүзәлтмә вә 3) Мүрәккәб фе'лләр.

Садә фе'лләр

Садә фе'лләр дилимизин даһа гәдим дөврүнә мәхсус үмумишләк сөзләрдир. Садә фе'лләр фе'лин бүтүн катеғоријаларыны гәбул едир. Бу фе'лләрин тәркиби көк вә сөздәјишдиричи (морфоложи) шәкилчидән ибарәт олур. Мәсәлән:

Новруз давам кәтирмәјәрәк гәһгәһә чәкиб **күлдү,** ушаглар исә дајаныб тәәччүблә Новруза **бахдылар.** Новруза бир сөз демәјә мачал вермәјәрәк **чошдулар.** Мәрјәм талаш ичиндә күчәјә **бахды...** Һәлә өзү дә ајырд едә билмәдији һиссләрин күчәдәки чылпаг булаглар кими һамыја ајдын ола биләчәјиндән **горхду** (Ч. Һүсејнов).

Дүзәлтмә фе'лләр

Дүзәлтмә фе'лләр исим, сифәт, сај, зәрф вә јамсыламалара ашағыдакы шәкилчиләри артырмагла әмәлә кәлир:

1. **-ла, -лә.**

Исимдән: Бә'зән каһ бу, каһ да о бири мә'дәндә сәдагәтли вә чәсарәтли адамлар өзәкләри јенидән чанландырмаға башлајырдылар. Елә бунун үчүн дә һамы онун дилләнмәсини сәбрсизликлә **көзләјирди** (М. Һүсејн).

Сифәтдән: Күлсүм арвад Лаләнин тә'кидилә хөрәк **һазырлады.** Пакизә Османын кәлдијини билди вә ев-ешији **тәмизләди,** чајы **тәзәләди** (И. Шыхлы).

Сајдан: Вахтилә вар-дөвләтли адам олмуш бу алман кенералынын сөһбәти јолу **јарылады.** Күлсүм арвад нәвәсинин ајаггабысыны **чүтләди** (М. Һүсејн).

Зәрфдән: Гатарлашан арабалар һәмин јолла **ирәлиләди.** Лалә Гүдрәти буругда **гаршылады.** (М. Һүсејн). Ај ишығындан истифадә едиб, һәр јери, чухурлары, чөкәкләри диггәтлә **јохлады** (М. Ибраһимов).

Јамсыламалардан: Ај бир күн доғмалыдыр, гызыл бир күн ашкар олуб **парламалыдыр,** су бир күн үзә чыхыб **чағламалыдыр.** Бу јүксәк бинадан Не'манын ады көјдәки ај кими галхыб **парлады.** (Һ. Ибраһимов).

2. **-лаш, -ләш.**

Исимдән: Дәрбан демисинин күлүнү бошалтды, јенидән түтүн долдурду, чахмағын үстүнә гов гојду, нә гәдәр **әлләшдисә** дә, гөв од алмады. Бир дә **фикирләширдим** ки, адамлар... гәт едирләр. Мәгбәрә шәһәрин јухары һиссәсиндә **јер-**

ләширди. Мәни **көрчәк** сәсини кәсди, **саламлашдыг** (Һ. Ибраһимов).

Сифәтдән: Чөрәкчи Әчәминин сөзләрини баша дүшмәдији үчүн **разылашды** вә бирдән гәһгәһә чәкиб күлдү, Сарајда да, шәһристанда да, ханәдана јахын оланларын аиләләриндә, гошун һиссәләриндә дә сөз-сөһбәт кәзирди ки, шаһын һалы күндән-күнә **хараблашыр**. Һөкмдарын сәси јенә **сәртләшди**. Чаһан Пәһливанын тә'киди илә абидәнин ачылышына чидди һазырлыг апарылырды: әтрафы **абадлашдырылыр**, сарајдан ора гәдәр узанан јола чајлаг дашлары дүзүлүрдү. (М. Ибраһимов).

Сајдан: Бу јердә онларын фикирләри **икиләшмишди. Һадисәнин** кедишиндән фүрсәт тапмыш рәгибләри **бирләшди**. Маја, орада нә **чүтләшиб**, пычылдашырсыныз (М. Ибраһимов).

Зәрфдән: Атлылар бир ан ичәрисиндә күчәләрдән чапа-чапа кечиб шәһәрдән **узаглашдылар**. Онлар күјүмләри долдурандан сонра чијинләринә галдырыб булагдан **узаглашдылар**. Оғлан Шејх Јусифин түрбәсинә **јахынлашды** (Һ. Ибраһимов).

3. -лан, -лән.

Исимдән: **Дилләнсин**. Һәрдәнбир дә башларыны силкәләјәрәк зынгыровларыны **сәсләндирирдиләр**. Мүһафиз дә **гәһәрләнди**. Һөкмдар **шүбһәләнмәсә** јахшыдыр, Кечәләр һүзнлү, пәришан, гәмкин көрүнән бу күлләр сүбһ олан кими күнәшә тәрәф **бојланырлар** (Һ. Ибраһимов).

Сифәтдән. Күчәләр бәзәнир, евләр **тәзәләнирди**. Ширмајынын көзләри **хумарланырды**.

4. -ал, -әл, -л.

Сифәтдән: Ширзад исә бөјүјүр, бој атыр, **учалырды** (М. Ибраһимов). Сарајын дарвазасы јанындакы дирәкләрдә јанан шамданлар сендүрүлмүш», күчәләрдәки пиј-чырагларын пилтәләри **гаралмышды**. Бир аздан сонра минарәләрин шәрәфләринә галхан мүәззинләрин әзан сәсләри **учалды** (Һ. Ибраһимов). Көјчәк арвад јерләри **дүзәлтди**, һәким хәстәни **сағалтды**. Бачым габы **бошалтды**.

Сајдан: Чаһан Пәһләванын рәнки хејли авазымышды. сифәтиндә алмачыглар габарыг көрүнүрдү, үстәлик әввәлки сәртлик дә јарыбајары **азалмышды**. Атабәјләр мејданынын әтрафында дајанан шәһәр әһлинин, кәндләрдән кәлән адамларын сәс-күјү кетдикчә **чохалырды** (Һ. Ибраһимов).

5. -ар, -әр.

Исимдән: Чобанлар јајлагларда гојунлары **отарырдылар**. Очағын ичәрисиндәки көмүрләр **көзәрирди**.

С и ф ә т д ә н: Үрәји гүрурла дөјүндү, севинчдән көзләри **јашарды**. Онун топа саггалы тамам ағармышды.Елә бил һәр јер бу күн онун көзүндә **бозармышды** (Һ. Ибраһимов).

6. **-ы, -и, -у, -ү** шәкилчиләри сифәтдән фе'ли дүзәлдир. Мәсәлән: Јерин палчығы **бәркимишди.** Дүнәндән кәтирмиш гатыг јајын гызмар күнәши алтында **туршумушду.** Ишин чохлуғундан бәрк **тәнкимишди.**

7. **-ылда, -илдә, -улда, -үлдә** шәкилчиләри јамсыламалардан фе'л дүзәлдир. Мәсәлән: Баш шејхин сәсинә сәс верәнләр ... диби көрүнмәјән мө'чүзәли көјә бахыр вә өз-өзләринә јенә нәсә пычылдајырдылар. Ешикдә күләк јалгузаг кими **уғулдајырды.** Күчәләрдә ајаг дәјән јерләр **чырылдајырды.** (Һ. Ибраһимов). Ловғаланыб, а көрмәмиш, чох да белә **фырылдама** Тәрбијәсиз ушаг кими бош-бошуна **һырылдама** Баш-гулағын дүзәлмәјиб, чох да басыб **курулдама** (М. Ә. Сабир).

8. **-ыг, -ик, -уг, -үк** шәкилчиләри васитәсилә исим, сифәт вә зәрфдән фе'л дүзәлир. Мәсәлән: **Дарыхырам,** јаман **дарыхырам.** (Һ. Ибраһим). Ушаглар **кечикмишдиләр.** ...Рүстәмин белә анлашылмаз бир јол тутмағы ону **дарыхдырырды** (М. Ибраһимов). Лалә хала нәвәсини **ширникдирәрди.**

9. **-а, -ә.** шәкилчиси исимдән фе'л дүзәлдир. Мәсәлән: Бу торпагдан гүввәт алыб бој атдыг, Вәтән үчүн биз **јашадыг,** јаратдыг (Б. Ваһабзадә). Сәһәр дуруб көрдүм ки, һәр јерә гәрт әлләнмишди. Азадын бурну истиләр дүшән кими **ганајарды.**

10. **-са, -сә** шәкилчиси исим вә сифәтдән фе'л дүзәлдир. Ону гејд етмәк лазымдыр ки, бу шәкилчи гејри-мәһсулдардыр. Мәсәлән: Елмә артыг мә'лумдур ки, инсан башга јерә кедәндә онун ганы вәтәни үчүн **гәрибсәјир.** Ахшам дузлу балыг једији үчүн бәрк **сусамышды.**

11. **-имсә, -үмсә.** шәкилчиси гејри-мәһсулдардыр вә ики сөз дүзәлдир: мәнимсәмәк, күлүмсәмәк. Мәсәлән· Шәһдикүл **күлүмсәди.** Әсрин тәләби олан техники васитәләри **мәнимсәмәлијик.**

12. **-ан, -ән** шәкилчиси гејри-мәһсулдардыр, үч сөздән фе'л дүзәлдир. Мәсәлән: Муса киши нә гәдәр **күчәндисә** дә, арабаны палчыгдан чыхара билмәди. Јухары мәһәлләнин ушаглары бура **даданмышдылар,** Јазыг киши күндүзләр о гәдәр јүк бошалдырды ки, кечә сәһәрә кими јухуда да **һыгганырды.**

Мүрәккәб фе'лләр

Мүрәккәб фе'лләр ики вә даһа чох сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Башга нитг һиссәсинин мүрәккәбиндән фәргли

олараг, мүрәккәб фе'лин сонунчу компоненти фе'л олур. Фе'л ја исим, ја да сифәтә бирләшир вә һәмин мәзмун әсасында, лакин ондан фәргли мәфһум билдирир.

Мүрәккәб фе'лләр дөрд үсулла дүзәлир.

1. «Ол, ет, елә» фе'лләри көмәкчи фе'л кими мүстәгил мә'насыны итирир вә исим, сифәт, зәрфдән сонра ишләнәрәк мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир.

Мәсәлән: Мусиги ән јени һавалар чалыр, Ортада **рәгс едир** инчә ханымлар (С. Вурғун). Шәһәрин башачылмаз сәс-күјү —Фиридуну дарыхдырды вә о, вәһимә ичиндә кери гајытмаға мәчбур олду (М. Ибраһимов). Назимин лајиһәләрини ... залда **мүзакирә еләдиләр** (М. Чәлал). Фиридун шадлыгла буна **разы олду** (М. Ибраһимов). Хәстәнин вәзијјәти кетдикчә **јахшы олурду.** Нәнәм биздән чох **узаг олурду.** Мүһарибә илләриндә бу аиләләр бир-биринә **јахын олмушдулар.**

2. Икинчи компоненти биринчи компонентдән дүзәлмиш сөзләрин биркә ишләнмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр. Мәсәлән: Бачым сәһәрдән **үтү үтүләјир,** нәнәм **јамаг јамајыр,** гардашым бағда **су сулајырды.** Колхозчулар **әкин әкир** вә **бичин бичирләр.** Рә'на **сап саплајыр.**

3. **-ыб, -иб,- уб, -үб** фе'ли бағламалы сөз вә һәмин һәрәкәтин нәтичәсини билдирән тәсрифләнмиш фе'л васитәсилә әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр. Мәсәлән: Јерин гәлбиндә туфанлар, тәлатүмләр **гопуб чағлар** Сәадәт ал кејиндикчә фәлакәт **јас тутуб ағлар** (С. Вурғун). Рәис **чыхыб кетди.** (Һ. Ибраһимов). О, дејәчәји сөзүн тә'сири илә көзләри јашарана гәдәр **гәһгәһә чәкиб күлдү** (М. Ибраһимов).

4. Мүрәккәб фе'лләрин бир гисми дә фразеоложи ваһидләрлә әмәлә кәлир. Бу чүр әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләрин тәркибиндәки исмин һал шәкилчисинә көрә ашағыдакы нөвләри вардыр:

а) Мүрәккәб сөзүн тәркибиндәки исим һеч бир шәкилчи гәбул етмир. Мәсәлән: Онун дедикләриндән **баш ачмадылар.** Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам **әл чәкин** (М. Ә .Сабир).

б) Мүрәккәб сөзүн тәркибиндәки исим јөнлүк һалында олур. Мәсәлән: Гафар дајы сөз алыб **ајаға дурду** (М. Һүсејн). Ертәси күн онлар Газахыстана **јола дүшдүләр.** Ағачлар **чана кәлди.**

в) Мүрәккәб сөзүн тәркибиндәки исим јерлик һалында олур. Мәсәлән: Кечән илки әһвалат јахшы **јадда галмышды.** Машын хараб олдуғуна көрә кечәни **јолда галмышдылар.**

д) Мүрәккәб сөзүн тәркибиндәки исим чыхышлыг һалында олур. Мәсәлән: Меһман **сөзүндән дөнмәди.** Сәкинә нәнә

әлдән дүшмүшдү (И. Әфәндијев). Тејмур јенә дә әл јазысыны **көздән кечирди** (И. Гасымов).

Фе'лләрдә инкарлыг категоријасы

Иш, һал, һәрәкәт, субјект тәрәфиндән ја јеринә јетириләр, ја да јетирилмәз. Бу бахымдан фе'лләрин тәсдиг вә инкар категоријалары вардыр. Иш, һал, һәрәкәт јеринә јетириләрсә, белә фе'лләр тәсдиг адланыр: Тәсдиги билдирмәк үчүн һеч бир хүсуси шәкилчи јохдур. Мәсәлән: Будур, трамвај **кәлир,** евләр **сөкүлүр** (Ә. Мирзәчәфәрли).

Инкар фе'лләри **-ма, -мә, -м** шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир. Мәсәлән: Һәр шејин суслуғу гаранлыг, лал кечәләрдә торпаг **јатмыр,** торпаг динчәлмәк б и л м и р (М. Ибраһимов). **Алданма** инсанын көзәллијинә Көзәллик инсанын дахилиндәдир (Н .Кәнчәви).

Азәрбајчан дилиндә инкарлығы билдирмәк үчүн «нә, нә дә» бағлајычысындан да истифадә олунур. Һәмин бағлајычы фе'лдән әввәл ишләнир вә инкар шәкилчисинин јаратдығы мә'наны верә билир. Мәсәлән: Сүрүјүб салын дама, нә бир лоғма чөрәк верин, нә бир дамчы су. Онлар чох көзләдиләр, тарлаја нә бригадир, нә дә сәдр кәлиб чыхды (С. Вәлијев). Бүтүн кечәни нә атам јатды, нә мәни јуху апарды. (И. Әфәндијев).

Фе'лләрдә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы

Бу категорија субјектлә објект арасында олур. Белә ки, фе'лләрин бә'зисиндә субјектин објектә тә'сири олдуғу һалда, бир гисминдә субјектин објектә тә'сири олмур. Беләликлә дә, Азәрбајчан дилинин фе'лләри тә'сирли вә тә'сирсиз олмагла ики гисмә ајрылыр.

Тә'сирли фе'лләрдән әввәл һәмишә исмин тә'сирлик һалында олан сөз ишләдилә билир. Һәмин сөзләр кими? нәји? һараны? вә нә? суалларындан биринә чаваб олур. Мәсәлән: Чамаата хор бахан адам өз әлләри илә өз көзләрини бағлајыр (М. Һүсејн). Бригаданын үзвләриндән һеч бири өз сиррини јолдашларындан кизләтмир (И. Әфәндијев).

Тә'сирсиз фе'лләрин субјекти тә'сирлик һалында ишләнән објект тәләб етмир. Мәсәлән:

Гатарлашан арабалар һәмин јолла гарышга кими ирәли, кери кедирди. (И. Шыхлы). Истамбул күчәсинә чыхдығы јердә Сәртиб Сәлими илә гаршылашды (М. Ибраһимов). Лакин орада икичә күн јашамышды.

Фе'лләрин тә'сирли олуб-олмамасы онларын лексик мә'насы илә бағлыдыр. Тә'сирли фе'лләр һәм тә'сирә дүшән, һәм

дә тә'сирә дүшмәјән сөзләрдә ишләнә билдији һалда, тә'сирсиз фе'лләр јалныз тә'сирә дүшмәјән објектлә ишләнир.

Тә'сирли фе'лләр ики чүр олур: а) һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән тә'сирлилик билдирәнләр вә б.) шәкилчи гәбул етдикдән сонра тә'сирлилик билдирәнләр. Фе'лләрин бир гисми һеч бир формал әламәт олмадан тә'сирли (јазмаг, охумаг, демәк, көрмәк, јемәк вә с.) олур, дикәр гисми исә тә'сирсиз фе'лләрин үзәринә ашағыдакы шәкилчиләри артырмагла дүзәлир.

1. **-т** Мәсәлән: Асланов мүшавирәни бағлајанда сәсини бир гәдәр дә учалтды (Һ. Ибраһимов). Бол мәһсул кәндлиләрин һәрәсиндә бир фикир ојатмышды (М. Ибраһимов). Јашатмаг истәјир чаһанда бизи (С. Вурғун).

2. **-ыт, -ит, -ут, -үт.** Мәсәлән: Чәнләри чај ашағы ахытды. Тојуглары һүркүтдү вә балачалары горхутду.

3. **-ар, -әр.** Мәсәлән: Һеч кәси јаддан чыхармамышды (Һ. Ибраһимов). Әрик ағачынын јарпагларыны гопарды. Автобусда сыхыб сујуну чыхардылар (С. Дағлы).

Бу фе'лләрдә башга бир субјект јаратмаг үчүн «-т» шәкилчиси артырыла билир (чыхарт, гопарт). Үчүнчү субјекти јаратмаг үчүн јенидән һәмин фе'лләрә «-дыр...» шәкилчисини артырмаг мүмкүндүр (чыхартдыр, гопартдыр). Бу шәкилчиләрдән биринчиси тә'сирлилик әмәлә кәтирирсә, икинчи вә үчүнчүсү субјектләрин артмасыны тә'мин едир.

4. **-ыр, -ир, -ур, -үр.** Мәсәлән: Саваландан әсән һәзин меһ кәнчин јорғун, әзкин вүчудуна динчлик кәтирир, хәјалыны узаг вә хош бир аләмә учурурду (М. Ибраһимов). Ушағы јатырыр, хөрәји биширир, һәрдән дә дашырырды.

5. **-дыр, -дир, -дур, -дүр.** Мәсәлән: Она елә кәлди ки, күрәјинин ортасыны нә исә јандырыр (И. Шыхлы). Өн сыралардан дөнүб баханлар ону утандырдылар (М. Һүсејн). Көрпәләр һаггында суаллары долу кими Гошатханын үстүнә јағдырды (М. Ибраһимов).

Аз мигдар фе'лләрә гошулуб онун мәзмунунда тә'сирлилик јарадан -дәр, -ыз, -уз шәкилчиләри әксәр һалларда -дыр, -т шәкилчисинин јаратдығы мә'на илә јахынлашыр. Мәсәлән: горхут—горхуз, галхыз—галхыт—галдыр.

3—4-чү бәндләрдә верилмиш шәкилчиләр омоним олуб мүхтәлиф јерләрдә (сөздүзәлдичи: јашармаг, көјәрмәк; кәлир, чыхар, сөздәјишдиричи: кәләрәм, јазырам, китабдыр) ишләнир. Һәмин фе'лләрин исә лексик мә'насында тә'сирлилик, һәр һансы бир субјектин тә'сирини билдирир.

Фе'лләрдә нөв катеГоријасы

Фе'лләрин нөвләри субјектлә иш вә субјектлә објект арасындакы мүнасибәтдән асылы олараг мүхтәлиф олур. Һәрәкәтин ичрасында субјектин фәал, гејри-фәал олмасы, субјектин објекти әвәз етмәси, ишин субјектләр арасында гаршылыглы вә ја мүштәрәк, ортаглы ичрасындан асылы олараг фе'лин мә'на нөвләри мүхтәлифләшир. Демәк иш ичрачысынын ишә вә објектә мүнасибәти фе'лин мә'на нөвләрини јарадыр. Азәрбајҹан дилиндә фе'лин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр: 1) мә'лум нөв, б) мәчһул нөв, в) гајыдыш нөв, г) ичбар нөв, д) гаршылыглы-биркәлик (мүштәрәк-ортаглы) нөв.

Мә'лум нөв

Фе'лин мә'лум нөвүнүн хүсуси формал әламәти јохдур. Субјект ишин ичрачысыдыр. Субјект чүмләдә ајрыча сөз вә ја бирләшмә илә ифадә олунмаса да, ону фе'лдәки башга категоријаларын көмәји илә ашкарлашдырыб бәрпа етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән:

Үрәкдән кечәни бахышдан дујуб Аға ағ дединиз, гараја гара (Б. Ваһабзадә). Дүнјанын ишини јахшы дүшүн сән, Нә әксән, ону да сән бичәчәксән, Јахшы иш дә көрсән, пис иш дә, инан, Унутмаз онлары бу гоча дөвран (Н. Кәнчәви).

Фе'лин мә'лум нөвү һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олур. Мәсәлән: Әмниjјәләр Фирудинә тәрәф кәлдиләр. Бајагдан бәри Фирудинә бахыб, дишләрини гычыјан вә мүбашир Мәммәдә нә исә данышан Әли Әмниjјәбашы бығларыны ешди (М. Ибраһимов).

Мәчһул нөв

Фе'лин мәчһул нөвүнүн субјекти мә'лум олмур. Мәчһуллуг фе'лдә мүәјјән шәкилчиләрин васитәсилә јараныр. Мәчһул нөв тә'сирли (дүзәлтмә) фе'лләрә ашағыдакы шәкилчиләри артырмагла дүзәлир:

1. -ыл, -ил, -ул, -үл.

Мәсәлән: Һашым бир мүддәт һәрәкәтсиз дајаныб көзләди ки, бәлкә гапы а ч ы л а (С. Дағлы). Ахтарыш заманы евдән ... бир бөјүк бағлама т а п ы л м ы ш д ы (Ш. Әскәров).

2. -ын, -ин, -ун, -үн.

Мәсәлән: Мүһазирәләр вә мә'рузәләр олунду, рәисин әмәлләри билинди. ...биналарын үстүнә бајраглар вурулду, һәдијјәләр һ а з ы р л а н д ы (Һ. Ибраһимов). Һәдијјәләр б ө л ү н д ү вә саһибләринә п а ј л а н д ы.

Мәчһул фе'лләрин субјекти објектлә өз јерини дәјишир, објект өн плана кечир вә беләликлә дә, субјект гејри-фәал

олур. Одур ки, көк е'тибарилә тә'сирли олса да, мәчһул нөв фе'лләри тә'сирсиздир. Мәсәлән: Чох данышыб, аз јазанлар Унудулур бу дүнјада (С. Вурғун). Бостанлар әкилмиш, чичәкләр гајдаја салынмышды. (И. Сүлејманов). Памбыг јығымы һаггында мә'лумат верилмишди.

Гајыдыш нөв

Гајыдыш нөв фе'лләри илә мәчһул фе'лләр арасында һәм мүнасибәт, һәм дә формал әламәт (шәкилчи) охшарлығы вар. Һәр ики нөвдә субјектлә објект арасында мүнасибәт билдирилир. Лакин мәчһул фе'лләрдә субјект објектлә өз јерини дәјишир, субјект објект вәзифәсини, објект дә субјект вәзифәсини көрүр. Гајыдыш фе'лләрдә субјект објекти дә өзүндә еһтива едир. Бүтүн бунлар тәкчә шәкилчи васитәсилә дејил, фе'лин субјекти билдирән сөзлә әлагәси нәтичәсиндә баш верир. Мәсәлән:

Суда чимиб гумсаллыгда ешәләнәрди (И. Шыхлы). Мән дә ағлым кәсәндән кәрпичә, даша вурулдум (Һ. Ибраһимов). Көнлүм ачылыр зүлфү-пәришаныны көрчәк. Маһмуд ... кери дөнүб чајын кәнарындакы коллугда кизләнди (И. Шыхлы). Күлназ әринин бу сөзләрини ешидиб кери чәкилди (М. Һүсејн).

Фе'лин гајыдыш нөвү тә'сирли фе'лләрә **-ын, -ин, -ун, -үн, -ыл, -ил, -ул, -үл** шәкилчиләрини артырмагла әмәлә кәлир. Мәсәлән: Алмалар ағачдан салланмышды. О, исти јорғана бәрк-бәрк бүрүндү. Һәр јер гарла өртүлмүшдү. Ачылды һәр күнүн, илин чичәји (С. Вурғун).

Гајыдыш нөв фе'лләри тә'сирсиздир.
Мәсәлән: Күлназ әринин сәсини ешидиб кери **чәкилди** (М. Һүсејн). Палтар инә **сәрилди.** Әтрафа бахдыгча адамын үрәји **ачылырды.** Сарајын әсас дарвазалары **ачылырды** (Һ. Ибраһимов). Гүдрәтин үрәји әввәлки кими мөһкәм вә севинчлә **дөјүнүрдү** (М. Һүсејн).

Ичбар нөв фе'лләри

Фе'лин ичбар нөвүндә иш, һәрәкәт башга шәхсә көрдүрүлүр. Данышан, ишин ичрачысы дејил, онун ичра етдирәнидир. Фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн тә'сирли фе'лләрә **-дыр, -дир, -дур, -дүр** шәкилчиләри артырмагла дүзәлир. Мәсәлән:

Инкилтәрәдәки достларыма, һәтта арвадыма белә сизин һаггынызда **јаздырмышам** (М. Ибраһимов). Телли арвад ушағы јаваш-јаваш ашағы **салдырды** (М. Һүсејн). Базардан хејли шеј **алдырды** вә евә кәтирди.

Ичбар нөвүндә ишин ичрачысы олан субјект гејри-фәал олдуғундан билинмир вә әмр, хаһиш, тапшырыг јолу илә иши башгасына ичра етдирән субјект исә фәал олур. Бурада бир нечә субјект ола биләр, лакин ичрачы чохлуғу өтүрүчү вәзифәси көрүр. Мәсәлән, «сән јаз» вә «сән јаздыр» чүмләсиндә үч субјект вар. «Сән јаз» дејә тәклиф верән ичрачы дејил, ичрачы икинчи шәхсин тәкидир. «Сән јаздыр» чүмләсиндә ичрачы икинчи шәхсин тәки јох, үчүнчү шәхсин «сән она јаздыр» тәкидир. Биринчи шәхс тәрәфиндән верилмиш тәклиф икинчи шәхс васитәсилә башгасына өтүрүлүр. «Сән јаздырт» чүмләсиндә дөрдүнчү субјект дә мејдана чыхыр.

«-т» тә'сирсиз фе'лдән (гурут, чүрүт) тә'сирли фе'л әмәлә кәтирир. Лакин ичбар нөвү әмәлә кәтирән шәкилчидән сонра тә'сирлилик мә'насы дејил, субјект силсиләси дүзәлдир.

Гаршылыг вә мүштәрәк нөв фе'лләри

Бу нөвүн формал әламәти вә бир чох хүсусијјәти ејни олса да, мәзмуна көрә фәрглидир. Она көрә дә ики гисмә ајрылыр: гаршылыглы фе'лләр вә мүштәрәк фе'лләр.

Гаршылыглы нөв фе'лләриндә ишин ичрасы субјектләр тәрәфиндән гаршылыглы јеринә јетирилир. Ичбар нөв фе'лләриндән фәргли олараг, бурада субјектләр бир-биринә табе вәзијјәтдә дејил, мүстәгил, ејни һүгуглу олур. Гаршылыг нөвү әмәлә кәтирмәк үчүн **-ыш, -иш, -уш, -үш, -аш, -әш, -ш** шәкилчиләриндән истифадә олунур. Мәсәлән: Бабам бизимлә **көрүшүб**, һәјәтә **дүшдү** (Н. Әфәндијев). Бабамын досту үч ил вәтәндаш мүһарибәсиндә **дөјүшмүшдү** (М. Һүсејн). Һамы илә, о чүмләдән Таһирлә **көрүшдү** (М. Һүсејн). Мәни көрчәк сәсини кәсди, **саламлашдыг** (Һ. Ибраһимов). Биз тез-тез **мәктублашардыг.**

Гаршылыг нөв фе'лләри әксәрән тә'сирли фе'ллләрдән әмәлә кәлир, лакин өзләри тә'сирсиз фе'л олур. Буну тә'сирли етмәк үчүн -дыр. -дир, -дур, -дүр шәкилчиләрини әлавә етмәк лазымдыр.

Мүштәрәк нөв фе'лләри -ыш, -иш, -уш, -үш- -ш шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир. Бурада да субјектләр чох олур, лакин һәмин субјектләр ишин ичрасында бирликдә иштирак едир. Мәсәлән: Чүнки онлар он квадрат метрлик јатаг отагларыны она вердикдән сонра једди-сәккиз квадрат метр олан бу отаға **јығышдылар.** (М. Ибраһимов). Гонаглар **дағылышдылар**. Гузулар **мәләшди.** Тојуглар **гаггылдашды.**

Мүштәрәк нөв фе'лләри гаршылыг нөв фе'лләриндән фәргли олараг, ишин ичрасында субјектләрин паралел иштиракыны билдирир.

Мүштәрәк нөв фе'лләри әсасән тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлир. Субјекти бир лексик ваһиддә, чәм һалында ифадә олунур. Формал чәһәтдән мүштәрәк нөв фе'лләринә охшар (алышмаг, јапышмаг, чалышмаг) сөзләр һеч бир гаршылыг вә мүштәрәклик мәзмуну билдирмәдијинә көрә бунлары фәргләндирмәк лазымдыр. Гаршылыг вә мүштәрәк нөв фе'лләри тә'сирсиздир. Онлары тә'сирли етмәк үчүн -дыр, -дир, -дур, -дүр шәкилчиләриндән истифадә олунур, лакин бу шәкилчиләрдән сонра һәмин фе'лләр (дөјүшдүр, көрүшдүр вә с.) ичбар нөвдә олур. Мүштәрәк нөв фе'лләринә артырыла билмир.

ФЕ'ЛИН ЗАМАН КАТЕГОРИЈАСЫ

Фе'ли башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән грамматик категоријалардан бири дә заман категоријасыдыр. Һәр һансы бир иш-һәрәкәтин ичра олуб-олмамасы конкрет заманла бағлыдыр. Иш-һәрәкәт үч заман өлчүсүндә дәјишир: 1. Кечмиш заман; 2. Индики заман; 3. Кәләчәк заман.

Заманлар арасында өлчү индики замандыр. Һәр бир заманы ифадә етмәк үчүн шәкилчиләрдән истифадә олунур.

Кечмиш заман сөз сөјләнилән вахтдан әввәл иш-һәрәкәтин ичра олунуб-олунмамасыны билдирир. Кечмиш заман ики формада олур:

а) Нәгли кечмиш. Мүасир Азәрбајчан дилиндә нәгли кечмиш -мыш, -миш, -муш, -мүш вә -ыб, -иб, -уб, -үб шәкилчиләри илә ифадә едилир, -ыб... шәкилчиләри илә ифадә едилән нәгли кечмиш заман I шәхсдә (тәк вә чәм) ишләнмир, анчаг II вә III шәхсләрдә ифадә едилир. Мәсәлән:

Бир гарын ач, бир гарын тох, о, Азады бөјүтмүшдү. Инкилтәрәдәки достларыма, һәтта арвадыма белә сизин һаггынызда јазмышам (М. Ибраһимов). Гатар-гатар олуб **галхыб** һаваја Нә **чыхыбсыз** асимана, дурналар? (М. П. Вагиф). Јазачағам ки, ахмаглығын учундан бу иш сәндән **баш вериб** (М. Ф. Ахундов). Ал кејиниб илк баһар ...**Бәзәјиб** дөврәсини күллә, ораг, чәкичлә (С. Рүстәм).

б) Шүһуди кечмиш. -ды, -ди, -ду, -дү шәкилчиләри васитәсилә ифадә едилир. Шүһуди кечмиш заманла ифадә едилән фе'лләрдә иш-һәрәкәт битмиш олур. Мәсәлән: Сән мәлһәм кәндиндә **доғулдун,** анчаг Өзүн мәлһәм дејил, сәрт гаја **олдун** Сән о сарајларда ганлы һөкмә бах Ше'рин **алгышланды,** өзүн **говулдун** (Сөһраб Таһир).

Индики заман.

Иш-һәрәкәтин ичрасы илә онун һаггында верилән мә'лу-

мат үст-үстә дүшүр. Индики заман -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир. Мәсәлән: Чамаат һәкимоғлуну кечә-күндүз иш үстүндә, тикинтидә, газынты мејданчаларында **көрүр** (Б. Бајрамов). Мән бир көрпә кими тәбиәтин ағушунда **кәзир** вә сәһәрин һавасыны **удурам** (М. Ибраһимов). Беләсинә **дејирләр:** пунтидир, натәмиздир (В. Мајаковски).

Кәләчәк заман.

Кәләчәк заманда иш онун һаггында верилән мә'луматдан сонра ичра едилир. Бу заман ики формада ифадә едилир:

а) Гәти, јахуд, мүәјјән кәләчәк,

б) Гејри-гәти, јахуд мүзаре кәләчәк.

Гәти-кәләчәк заман ишин кәләчәкдә ичрасынын олуб-олмајачағыны гәтијјәтлә билдирир, -ачаг, -әчәк шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир. Мәсәлән: Мән билирәм ки, сән тәзә башладығын иши јарымчыг гојуб. Тәбриздән һәрәкәт **етмәјәчәксән.** Мән сәнин мәһәббәтиндә падшаһларын хәзинәсиндә тапылмајан надир инчиләр **јарадачағам** (М. С. Ордубади).

Гејри-гәти кәләчәк заман ишин кәләчәкдә ичра едилиб-едилмәдијини гејри-гәти шәкилдә билдирир. Гејри-гәти кәләчәк заманы ифадә етмәк үчүн фе'лә -ар, -әр шәкилчиләри артырылыр. Мәсәлән:

Гышда дағлар, аг **кејинәр,** јаз гара (А. Әләскәр).

Әлимдә олсајды әкәр игтидар Бу көһнә фәләки көкүндән **јыхар,** Тәзәдән еләә бир фәләк **гурардым** Ки, һәр кәс **јашарды азад,** бәхтијар (Өмәр Хәјјам).

Гејри-гәти кәләчәк заман инкар шәкилчиси гәбул етдикдә «р» самити «з» самитинә чеврилир. Бу II вә III шәхс тәк вә чәмдә олур. Мәсәлән: кәләрсән—кәлмәзсән; кәләрсиниз—кәлмәсиниз, кәләрләр—кәлмәзләр.

Фе'лин шәхс категоријасы

Һәр һансы бир иш-һәрәкәт конкрет заманла бағлы олдуғу кими, конкрет шәхслә дә әлагәдардыр. Иш-һәрәкәтин ичрачысы—субјекти олур. Шәхс категоријасы ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлир:

I шәхсин тәкиндә -ам, -әм, -м; чәминдә -ыг, ик, -уг, -үк, -г, -к шәкилчиләри; II шәхсин тәкиндә -сан, -сән, -н, чәминдә -сыныз, -синиз, -сунуз, -сүнүз, -ныз, -низ, -нуз, -нүз шәкилчиләри; III шәхсин (тәки һеч бир шәкилчи гәбул етмир) чәминдә -лар, -ләр шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир. Мәсәлән:

Билирсән ушаг гығылтысыны, ушаг күлүшүнү нечә **хошлајырам.** Көрмәдим көрпәнин анасына нечә марагла **бахырдын?** Хәбәр **кәтирдиләр** ки, әзрајыл ушаг **пајлајыр.** Ата-аналар **дедиләр:** «Бизимкинә дәјмәсин, онункун **истәмирик»**

Фе'лин заман, шәхс вә шәкил әламәтләринә көрә дәјишмәси

(Фе'лин тәсрифләнән формалары)

Заман, шәхс вә кәмијјәтә көрә фе'лин дәјишиб-дәјишмәдијинә әсасән фе'лләр ики група бөлүнүр: тәсрифләнән фе'лләр вә тәсрифләнмәјән фе'лләр. Тәсрифләнән фе'лләр заман, шәхс вә кәмијјәтә көрә дәјишә билир, башга сөзлә, тәсрифләнән фе'лин заманы, шәхси вә кәмијјәти олур. Тәсрифләнән фе'лләрин үч групу вардыр:

1. Шәхс шәкилчиләри гәбул едәнләр.
2. Заман вә шәхс шәкилчиси гәбул едәнләр.
3. Хүсуси шәкил әламәти гәбул едәнләр.

Јалныз шәхс шәкилчиси илә дүзәлән фе'л әмр шәклиндә олур.

Әмр шәкли

Әмр шәклини әмәлә кәтирән шәхс шәкилчиси јухарыдакы шәхс шәкилчиләриндән тамамилә фәргләнир. Белә ки, әмр шәклиндә шәхс шәкилчиси фе'лин нөв вә инкарлыг категоријасындан сонра әлавә едилир. Бу шәкилчиләр әмр шәклиндән башга һеч бир јердә ишләнмир. Фе'лин әмр шәклинин заманы мә'наҹа кәләҹәјә аид олур. Ҹүнки ишин иҹрасы әмрдән сонра ола биләр.

Әмр шәклинин I шәхсинин тәкини әмәлә кәтирмәк үчүн -ым, -им, -ум, -үм; ҹәмини әмәлә кәтирмәк үчүн -аг, -әк шәкилчиләриндән истифадә олунур. II шәхсин тәкини әмәлә кәтирмәк үчүн һеч бир шәкилчидән истифадә олунмур. Фе'л мәсдәр шәкилчисини атдыгдан сонра әмр шәклинин II шәхсинин тәкиндә олур. II шәхсин ҹәмини -ын, -ин, -ун, -үн шәкилчисиндән; III шәхсин тәкини әмәлә кәтирмәк үчүн -сын, -син, -сун, -сүн; ҹәмини әмәлә кәтирмәк үчүн -сынлар, -синләр, -сунлар, -сүнләр шәкилчиләриндән истифадә олунур. Мәсәлән:

Јолдашлар, **кедәк** саһибкарла **данышаг** (Һ. Меһди). Бәхтијар, мәни дә комсомола **јаз.** Әсиркәмә, **вур,** әлләрин **вар олсун...Көрүм** онун иши **аһу-зар олсун** (С. Вурғун).

Әмр шәкли тәсдиг вә инкарда ола билир. Мәсәлән: Чәкинмәјин һәрамидән, јағыдан («Короғлу»). **Әл вурмајын,** еһтијатлы **олун,** мәсләһәтләшмәји өзүнүзә **ар билмәјин** (М. Ҹәлал).

Хәбәр шәкли

Хәбәр шәкли заман шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир. Бурада јалныз заман вә шәхс шәкилчиси олур. Хәбәр шәклиндә һәр һансы бир ишин мүәјјән шәхс тәрәфиндән мүәјјән заманда иҹра едилиб-едилмәмәси билдирилир. Фе'лин хәбәр шәклинин үч заманы (кечмиш, индики вә кәләҹәк заман) вар.

Хәбәр шәклинин нәгли кечмиши -мыш, -миш, -муш, -мүш шәкилчиләри, шүһуди кечмиши -ды, -ди, -ду, -дү; индики заманы -ыр, -ир, -ур, -үр; гәти кәләҹәк заманы -аҹаг, -әҹәк, -гејри-гәти кәләҹәк заманы -ар, -әр шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир.

Фе'лин хәбәр шәклини көстәрән ҹәдвәл.

Шәхсләр	кечмиш заман		индики заман	гәти кәләҹәк заман	гејри-гәти кәләҹәк заман
	нәгли	шүһуди			
I шәхс	кәлми-шәм	кәлдим	кәлирәм	кәләҹәјәм	кәләрәм
I ш. ҹәм	кәл-миш-ик	кәл-ди-к	кәл-ир-ик	кәл-әҹәј-ик	кәл-әр-ик
II ш. тәк	кәл-миш-сән	кәл-ди-н	кәл-ир-сән	кәл-әҹәк-сән	кәл-әр-сән
II ш. ҹәм	кәл-миш-синиз	кәл-ди-низ	кәл-ир-синиз	кәл-әҹәк-синиз	кәл-әр-синиз
III ш. тәк	кәл-миш	кәл-ди	кәл-ир	кәл-әҹәк	кәл-әр
III ш. ҹәм	кәл-миш-ләр	кәл-ди-ләр	кә-лир-ләр	кәл-әҹәк-ләр	кәл-әр-ләр

Хәбәр шәкли формасына көрә садә вә мүрәккәб олур. Бура гәдәр дејилмишләр садә хәбәр шәклидир. Садә хәбәр шәклинин модели беләдир: фе'л (кәл)+заман шәкилчиси (-ди)+шәхс шәкилчиси (м).

Хәбәр шәклинин мүрәккәби **иди, имиш, исә** васитәсилә дүзәлир. Бунлар фе'лә бирләшдикдә аһәнкә көрә -ды[4]..., -мыш[4] вә -са[2]... шәклиндә јазылыр. Бу шәкилчиләр заман шәкилчиләриндән сонра ишләнир. Иди вә имиш шүһуди кечмиш заман шәкилчиси илә ишләнә билмир.

Иди хәбәр шәклинин һекајәсини, имиш рәвајәтини билдирир. Беләликлә, хәбәр шәклинин һекајәсини заманлар үзрә дәјишсәк: Фе'л (кәл)+нәгли кечмиш (миш)+һекајә (-ди)+шәхс шәкилчиси (-м). Фе'л (кәл)+индики заман (-ир)+һекајә (-ди)+шәхс шәкилчиси (-м). Фе'л (кәл)+гәти кәләҹәк заман (-әҹәк)+һекајә (-ди)+шәхс шәкилчиси (м). Фе'л

(һәл)+гејри-гәти к. заман (-әр)+һекајә (-ди)+шәхс шәкилчиси (-м) формуллары алынаҹагдыр.

Хәбәр шәклинин рәвајәти заманлар үзрә белә дәјишәҹәкдир. Шүһуди кечмиш заман шәкилчисиндән сонра ишләнмир. Фе'л (кәл)+нәгли кечмиш (-миш)+рәвајәт (-имиш)+шәхс шәкилчиси (-әм). Фе'л (кәл)+индики заман (-ир)+рәвајәт, (-миш)+шәхс сонлуғу (-әм).. Фе'л (кәл)+гәти кәләҹәк заман (-әҹәк)+рәвајәт (-миш)+шәхс сонлуғу (-әм). Фе'л (кәл)+г. г. кәләҹәк заман (-әр)+(-миш)+шәхс сонлуғу (-әм).

Шүһуди кечмиш заманын һекајә вә рәвајәт үзрә дәјишмәси јохдур.

Фе'лин ваҹиб шәкли

Фе'лин ваҹиб шәкли кәләҹәкдә көрүләҹәк ишин зәрурилијини, ваҹиблијини билдирир. Ваҹиб шәклини ифадә етмәк үчүн фе'лә **-малы, -мәли** шәкилчиси вә шәхс сонлуғу артырылыр. Ваҹиб шәкли һәм тәсдиг, һәм дә инкарда ишләнә билир.

Тәсдигдә	Инкарда
	Тәк
I шәхс ал-малы-јам	ал-ма-малы-јам
II шәхс ал-малы-сан	ал-ма-малы-сан
III шәхс ал-малы-дыр	ал-ма-малы-дыр
Ҹәм	Ҹәм
I шәхс ал-малы-јыг	ал-ма-малы-јыг
II шәхс ал-малы-сыныз	ал-ма-малы-сыныз
III шәхс ал-малы-дырлар	ал-ма-малы-дырлар

Фе'лин мүрәккәб ваҹиб шәклинин һекајәсини әмәлә кәтирмәк үчүн фе'л шәклинин әламәтиндән сонра иди әдаты вә шәхс сонлуғу артырылыр.

Мәсәлән: кәлмәли идим, кәлмәли идин, кәлмәли иди; кәлмәли идик, кәлмәли идиниз, кәлмәли идиләр.

Мүрәккәб ваҹиб шәклинин рәвајәти фе'л+малы+имиш+шәхс сонлуғу формулу әсасында әмәлә кәлир. Мәсәлән: охумалы имишәм, охумалы имишсән, охумалы имиш; охумалы имишик, охумалы имишсиниз, охумалы имишләр.

Фе'лин лазым шәкли

Фе'лин лазым шәкли кәләҹәкдә көрүләҹәк ишин лазымлығыны билдирир. Лазым шәклини әмәлә кәтирмәк үчүн -асы, -әси шәкилчиләриндән истифадә олунур. Лазым шәкли гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Садә лазым шәкли фе'л көкү+лазым шәклинин әламәти (-асы, -әси)+шәхс сонлуғу (кәл+

әси+јәм). Мүрәккәб лазым шәклинин һекајәси фе'л+лазым шәклинин әламәти (-асы²...) һекајә әламәти (иди)+шәхс сонлуғу (кәл-әси-иди-м). Мүрәккәб лазым шәклинин рәвајәти фе'л+асы²+имиш+шәхс сонлуғу (кәл+әси имиш-әм). Фе'лин лазым шәклинин инкары **дејил** сөзүнүн көмәји илә дүзәлир. Мәсәлән: јазасы дејиләм, јазасы дејилдим, јазасы дејилмишәм.

Фе'лин арзу шәкли

Фе'лин арзу шәкли кәләҹәкдә көрүләҹәк ишин арзу едилмәсини...

Фе'лин арзу шәкли кәләҹәкдә көрүләҹәк ишин кәрәклијини билдирир. Арзу шәкли -а, -ә шәкилчиси илә дүзәлир, гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Садә арзу шәкли фе'л+шәкли әламәт+шәхс сонлуғу формулу әсасында дүзәлир. Мәсәлән: јаз-а-м, јаз-а-сан, јаз-а; јаз-а-г, јаз-а-сыныз, јаз+а-лар.

Мүрәккәб арзу шәклинин рәвајәти фе'л көкү—шәкли әламәт+имиш+шәхс сонлуғу формулу әсасында јараныр. Мәсәлән: јаз-а имиш-әм, -јаз-а имиш-сән, јаза имиш; јаз-а ими-шик, јаз-а имиш-синиз, јаз-а имиш-ләр.

Мүрәккәб арзу шәклинин һекајәси фе'л көкү—шәкли мәт+имиш+шәхс сонлуғу формулу әсасында јараныр. Мәсәлән: јаз-а имиш-әм, јаз-а имиш-сән, јаз-а имиш; јаз-а имиш-ик, јаз-а имиш-синиз, јаз-а имиш-ләр.

Арзу шәклинин инкары фе'лин әмр, хәбәр, шәрт шәкли кими инкар шәкилчиси илә дүзәлир.

Фе'лин арзу шәклинин биринҹи шәхс ҹәми әмр шәклиндә олдуғу кими -аг, -әк шәхс сонлуғу гәбул едир. Буну фәргләндирмәк үчүн **кәрәк, бары** әдатларыны һәмин фе'лә ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлән: Дур кедәк. Кәрәк кедәк. Биринҹи әмр шәкли, икинҹи исә арзу шәклиндәдир.

Фе'лин шәрт шәкли

Кәләҹәкдә көрүләҹәк ишин ичрасы мүәјјән шәртлә бағланыр. Шәрт шәкли -са, -сә шәкилчиләри илә дүзәлир. Гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Садә шәрт шәкли фе'л көкү +шәкли әламәт+шәхс сонлуғу әсасында јараныр. Мәсәлән: јаз-са-м, јаз-са-н, јаз-са, јаз-саг, јаз-са-ныз, јаз-са-лар. Фе'лин шәрт шәкли шәрт будаг ҹүмләсинин тәркибиндә ишләнир.

Мүрәккәб шәрт шәклинин һекајәси фе'л көкү+шәкли әламәт+иди+шәхс сонлуғу формулу әсасында јараныр. Мәсәлән:: јаз-са иди-м, јаз-са иди-н, јаз-са иди; јаз-са иди-к, јаз-са иди-низ, јаз-са иди-ләр.

Мүрәккәб шәрт шәклинин рәвајәти фе'л+шәкли әламәт+

имиш+шәхс сонлуғу әсасында дүзәлир. Мәсәлән: jаз-са имиш-әм, jаз-са имиш-сән, jаз-са имиш; jазса имиш-ик, jаз-са имиш-синиз, jаз-са имиш-ләр.

Фе'лин давам шәкли

Хәбәр верилдиjи вахтда ишин давам етдиjини билдирир. Давам шәкли -магда, -мәкдә шәкилчиси васитәсилә дүзәлир. гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Давам шәклинин садәсини әмәлә кәтирмәк үчүн фе'л көкү+магда^2+шәхс сонлуғу формулундан истифадә олунур. Мәсәлән jаз-магда-jаз, jаз-магда-сан, jаз-магда-дыр; jаз-магда-jыг, jаз-магда-сыныз, jаз-магда-дырлар.

Мүрәккәб давам шәклинин һекаjәси фе'л+магда^2+иди+шәхс сонлуғу формулу әсасында jараныр. Мәсәлән: jаз-магда иди-м, jаз-магда иди-н, jаз-магда иди; jаз-магда иди-к, jаз-магда иди-низ, jаз-магда иди-ләр.

Мүрәккәб давам шәлинин рәваjәти фе'л+магда^2+имиш+шәхс сонлуғу формулу әсасында jараныр. Мәсәлән: jаз-магда имиш-әм, jаз-магда имиш-сән, jаз-магда имиш; jаз-магда имиш-ик, jаз-магда имиш-синиз, jаз-маг-да имиш-ләр. Давам шәклинин инкары лазым шәклинин инкары кими деjил сөзү васитәсилә дүзәлир.

Фе'лин бачарыг шәкли

Фе'лин бачарыг шәкли башга шәкилләрдән фәргли олараг ики фе'лин ишләнмәсилә дүзәлир. Бүтүн фе'л шәкилләриндә ишләнмиш әсас фе'лә бачарыг мәзмуну билдирән билмәк фе'линин гошулмасы илә jараныр. Әсас фе'л -а, -ә шәкилчиси, билмәк фе'ли исә нөв, инкар, шәкил әламәти, шәхс сонлуғу гәбул едир.

Фе'лин шәкилләри	бачарыг шәкли
әмр—jазын	jаза билин
хәбәр—jаздыныз	jаза билдиниз
вачиб—jазмалысыныз	jаза билмәлисиниз
шәрт—jазсаныз	jаза билсәниз
арзу—jазасыныз	jаза биләсиниз
лазым—jазасысыныз	jаза биләсисиниз
давам—jазмагдасыныз	jаза билмәкдәсиниз

ФЕ'ЛИН ТӘСРИФЛӘНМӘJӘН ФОРМАЛАРЫ

Фе'лин тәсрифләнмәjән формалары шәхс, заман вә кәмиjjәтә көрә дәjишмир, шәкил категориjасына аид грамматик әламәтләр гәбул етмир. Тәсрифләнмәjән фе'лләр jалныз нөв вә инкарлыг категориjасыны гәбул едир. Тәсрифләнмәjән

фе'лләр башга нитг һиссәләринә мејлли олдуғундан икили характерә маликдирләр. Бураја фе'ли исим (мәсдәр), фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалар дахилдир.

Мәсдәр—Мәсдәр фе'лин көкүнә -маг, -мәк шәкилчиси артырмагла јараныр. Мәсдәрин икили характери онун һәм фе'лә аид, һәм дә исмә аид бә'зи грамматик категоријалары өзүндә әкс етдирә билмәсиндә көстәрир. Мәсдәр иш-һал, һәрәкәтин адыны билдирдијинә көрә исим кими һалланыр вә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир. Бу категоријалары гәбул етдикдә чүмләдә тамамлыг вә хәбәр вәзифәсиндә ишләнир.

Мәсәлән: Онлары бирчә-бирчә динләмәк мәним бојнума. Белә ики күнүн ичиндә көһнә еви сөкмәк, јери дүзәлтмәк, һәтта асфалтламаг вә ағач әкмәк о гәдәр дә тәәччүблү дејилдир (Ч. Чаббарлы).

Мәсдәр исим кими гошмаларла ишләнир вә гошманын тәләбинә көрә һал шәкилчиси гәбул едир (јазмаг үчүн, јазмаға көрә, јазмагдан өтрү).

Мәсдәр иш-һал һәрәкәтин адыны билдирдији үчүн фе'лләрә хас олан ашағыдакы хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирир.

1. Мәсдәр фе'лләр кими тә'сирли вә тә'сирсиз ола билир (Јазмаг—горхмаг, охумаг—утанмаг, билмәк—отурмаг, көрмәк—јатмаг).

2. Мәсдәр инкар категоријасыны гәбул едә билир (јазмаг—јазмамаг, охумаг — охумамаг, утанмаг — утанмамаг, көрмәк—көрмәмәк).

3. Мәсдәр фе'лин нөвләри үзрә дәјишир (јазмаг, јазылмаг, јазышмаг, јаздырмаг, јаздырылмаг.)

4. Мәсдәр тәркиб јарада билир (Бизим көрпәләр ахшамдан јатмаға өјрәнмишләр. Кечә јарысына гәдәр мүталиә етмәји севирди).

Фе'ли сифәт — Фе'л көкләриндән мүәјјән шәкилчиләр васитәсилә сифәт јаратмаг олур. Лакин фе'л көкләриндән дүзәлән сифәтләрин бир гисми тамамилә фе'л категоријаларындан әлагәни кәсир (ач-ыг, чалыш-ган, даш-гын, сүз-күн), бир гисми исә фе'лә аид олан, бә'зи грамматик категоријалары һәлә дә өзүндә һифз едир.

1. Фе'ли сифәт тә'сирли вә тә'сирсиз ола билир (јазан тәләбә, кәлән адам, охујан ушаг—отуран ушаг, билән адам—горхан адам).

2. Фе'ли сифәт тәсдиг вә инкар билдирир (охујан—охумајан, билән—билмәјән, көрән—көрмәјән вә с.).

3. Фе'лин мә'на нөвләри үзрә дәјишир (дејән, дејилән, дедирән, дејишән, дејинән вә с.).

4. Фе'ли сифәт заман анлајышлы олур (охујан—индики,

охунмуш—кечмиш, охуначаг, охунасы, охунмалы,—қәләчәк заман мәзмунлудур).

5. Фе'ли сифәт өзүндән әввәл ишләнмиш сөзләри идарә едир вә тәркиб јарадыр. (Бүтүн күнү һәр тәрәфә од әләјән күнәш јеничә батмышды).

Бүтүн бу фе'лә охшар әламәтләрлә јанашы, сифәт кими әшјанын әламәтини көстәрир, мүәјјәнләшдирдији сөздән әввәл ишләнир, субстантивләшә билир.

Фе'ли сифәт -ан, -ән; -мыш, -миш, -муш, -мүш; -ар, -әр; -ачаг, -әчәк; -малы, -мәли; -асы, -әси; -дыг, -дик, -дуг, -дүк, (бүтүн шәхсләр үзрә мәнсубијјәт шәкилчиси артырмагла) шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир.

-ан, -ән шәкилчиси илә јаранмыш фе'ли сифәтләр индики заман мәзмунлу олур. Мәсәлән: Јанғыны сөндүрмәјә кәлән вә һәјатлары нефтлә бағлы олан адамлар јанан буруғу дөврәјә алараг иши һарадан башламағын лазым кәлдијини билмирдиләр (Һ. Меһди)..

-мыш, -миш, муш, -мүш шәкилчиләри илә дүзәлән фе'ли сифәтләр кечмиш заман мәзмунлу олур. Мәсәлән: Гүдрәт јан дивардан асылмыш барометрә тез-тез бахырды (Һ. Меһди) Сөкүлмүш машын һиссәләринин јанына топлашдыг.

-дыг, -дик, -дуг, -дүк шәкилчиләринә һәр үч шәхсин тәк вә чәм мәнсубијјәт шәкилчисини артырмагла дүзәлән фе'ли сифәтләр дә кечмиш заман мәзмунлудур. Мәсәлән: Сувардығы саһәдән нүмунә кәтирдији памбыг қолуну мәним дизимин үстүнә атар вә лапаткасынын сапына дирәниб нә исә диниб-данышмағыны көзләјирди (И. Һүсејнов). Чәкдијим ағрылар бир јана дурсун Инсафы, мүрвәти сән атмадынмы? (С. Вурғун).

-ачаг, -әчәк; -асы, -әси; -малы, -мәли шәкилчиләри илә јаранан фе'ли сифәтләр кәләчәк заман мәзмунлу олур. Мәсәлән: Јазылачаг әсәр, көрүләси иш, јемәли мејвә вә с.

Ф е' л и б а ғ л а м а — Фе'ли бағлама да заман, шәхс вә кәмијјәт билдирмир. Өзүндән сонра ишләнән мүстәгил фе'лин ифадә етдији һәрәкәтин заманыны, тәрзини, бә'зән дә сәбәбини билдирир. Әкәр мәсдәр исимә, фе'ли сифәт сифәтә аид хүсусијјәтләри дашыјырдыса, фе'ли бағламанын зәрфә аид хүсусијјәти вар. Фе'ли бағлама да тә'сирли вә тә'сирсиз олур, инкар вә тәсдигдә ишләнир, нөв шәкилчиси гәбул едир. Фе'ли бағламалар ашағыдакы шәкилчиләрлә јараныр: -ыб, -иб, -уб, -үб (горхуб дајанды); -араг, -әрәк (дүшүнәрәк кәдәрләнди); -анда, -әндә (Чәмил кәндә мәз'унијјәтә кедәндә Таһири хатырлады); -аркән, -әркән (кедәркән көрүшдүк); -дыгда, -дикдә, дугда, дүкдә (јаздыгда); -дыгча, -дикчә, -дугча,

-дукчә (јахынлашдыгча); -ынча, -инчә, -унча, -үнчә (көрүнчә); -чаг, -чәк (көрчәк); -мадан, -мәдән (билмәдән) вә с.

ЗӘРФ

Иш вә һәрәкәтлә бағлы олан зәрфин башга нитг һиссәләри илә охшарлығы узун мүддәт онун мүстәгил нитг һиссәси кими дәрсликләрдә өзүнә јер тапмамасына сәбәб олмушдур. Зәрфи башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән башлыча әламәт онун фе'ллә бағлы олмасыдыр. Зәрф иш, һәрәкәтин ичра тәрзини, јерини, заманыны, кәмиј јәтини билдирир. Зәрф әламәтин дә әламәтини билдирир. Зәрф исмин һаллары үзрә дәјишмир вә өзүндән әввәл мүәјјәнләшдиричи сөз тәләб етмир. Мәсәлән: Мән евә кедирәм. Мән јухары кедирәм.—чүмләләриндә ишләнмиш «евә вә јухары» сөзләри јер зәрфлијидир вә һара? суалына чаваб олур. «Евә» зәрфлији исимлә ифадә олунмуш вә мүәјјәнләшдиричи (һәмин) сөзлә ишләнә билир, лакин «јухары» зәрфлији зәрфлә ифадә олундуғундан һеч бир мүәјјәнләшдиричи сөзлә ишләнә билмир.

Зәрфләрин гурулушча нөвләри

Азәрбајчан дилиндәки зәрфләр гурулушча үч чүр олур: садә зәрфләр, дүзәлтмә зәрфләр вә мүрәккәб зәрфләр.

Садә зәрфләр — Бир көкдән ибарәт олуб һеч бир сөздүзәлдичи шәкилчиси олмајан зәрфләр садә адланыр. Садә зәрфләр бунлардыр: јенә, инди, кеч, тез, јухары, чәлд, јахшы, чәтин, һәмишә, сәһәр, ахшам, ичәри, аз, чох, хејли, ағыр, јаваш, дик, сәрт, јаман, бәрк, чәтин, дәрһал вә с.

Дүзәлтмә зәрфләр — Дүзәлтмә зәрфләр әсасән садә зәрфләрдән, исим, сифәт вә сајдан дүзәлир. Дүзәлтмә зәрфләр -дан, -дән (бәркдән, бирдән, астадан), -јана (сајмазјана, ағајана, зарафатјана), тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәсинә -нә шәкилчиси артырмагла (чәпинә, тәрсинә), -ла, -лә (арамла, һејрәтлә), -ән (гәфләтән, гәсдән), -часына, -чәсинә (гәһрәманчасына, һијләкәрчәсинә), -акы, -әки (чәпәки, јанакы), -чаг, -чәк (севинчәк) вә с. шәкилчиләр васитәсилә јараныр.

Мүрәккәб зәрфләр — Мүрәккәб зәрфләр ики вә даһа чох сөзләрин мүхтәлиф формада бирләшмәсилә јараныр.

1. Садә сөзләрин тәкрары илә: «тез-тез, һејран-һејран, сәһәр-сәһәр, ирәли-кери, сола-сағa, үч-үч, беш-беш, аз-чох вә с.

2. Биринчиси -дән, икинчиси -ә шәкилчиси гәбул етмиш сөздән дүзәлир, бирдән-бирә, ашағыдан јухарыја ичәридән-ичәријә вә с.

3. Ики дүзәлтмә сөзүн тәкрары илә. шүбһәли-шүбһәли, одлу-одлу, јенича-јеничә, вә с.

4. Антоним мә'налы сөзүн јанашы ишләнмәси илә :әввәл-ахыр, саға-сола, ора бура, ирәли-кери, аз-чох вә с.

5. Синоним сөзләрин јанашы ишләнмәси илә: арада-бәрәдә, јан-јөрә вә с.

6. Һәр, һеч сөзләринин јан, јер, тәрәф сөзләри илә биркә ишләнмәси илә һәр тәрәф, һеч тәрәф, һәр јан, һеч јан вә с.

7. Биринчиси адлыг, икинчиси чыхышлыг һалда ишләнән ики заман билдирән сөзүн ишләнмәси илә: күн-күндән.

ЗӘРФИН МӘ'НАЧА НӨВЛӘРИ

Азәрбајчан дилиндә зәрфин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр: 1) тәрзи-һәрәкәт зәрфи (һәрәкәтин тәрзини билдирән зәрф), 2) заман зәрфи, 3) јер зәрфи, 4) кәмијјәт зәрфи.

Тәрзи-һәрәкәт зәрфи. Һлл һәрәкәтин ичра тәрзини билдирир вә нечә?, нә чүр?, нә тәрздә? суалларындан биринә чаваб олур.

Һәрәкәтин тәрзини билдирмәк үчүн ашағыдакы сөзләрдән истифадә олунур: тез, чәлд, аста, јаваш, тајбатај ,күчлә, сүр'әтлә, гәфләтән, бирдән, көзалты, учдантутма, јанбајан, гаршы-гаршыја вә с. Мәсәлән: Гүдрәт хөрәјини **чәлд** једи вә кетди. Уста, Таһирин һејфини Чәмилдән алачагмыш кими **динмәз-сөјләмәк** она **гәзәбли** бир нәзәр салды, сонра **ағыр-ағыр** дилләнди. Чәмил **архасы үстә** Сәмәндәрә бахыб **күлә-күлә** дејирди (Һ. Меһди).

Заман зәрфи иш, һал, һәрәкәтин ичра вахтыны билдирир вә нә вахт? нә заман? һачан? суалларындан биринә чаваб олур. Заман зәрфи бунлардыр: әввәл, сонра, инди, кеч, тез, һәмишә, һәлә, һәләлик, габаг (лар), дәрһал, билдир, сәһәр-сәһәр, илк әввәл, сәһәр ертә, күн-күндән, кет-кедә, кетдикчә, арабир, һәрдән бир, һәрдән-бирдән вә с. Мәсәлән: Буну **әввәл** катибә сезди. **Инди** Бакыдан ајрылмаг истәмирәм (Һ. Меһди). Сахта тә'рифләри тирјәкләр кими Атыб **ахшам-сәһәр** хумарлашмышыг (Н. Кәнчәви).

Јер зәрфи иш, һал вә һәрәкәтин ичра јерини билдирир вә һара?, һараја?, һарада?, һарадан?, суалына чаваб верир. Азәрбајчан дилиндә ишләнән јер зәрфи бунлардыр: ашағы, јухары, ирәли, кери, ичәри, ора, бура вә с. Мәсәлән: Ичазә версәниз, **ичәри** дахил олуб нә үчүн кәлдијими дејәрәм. **Ирәлидә** бир мејданча ачылырды (М. Ибраһимов). **Керијә** јол јохдур. Фатма чыдыр дүзүндән **үзүашағы** бахырды. (И. Әфәндијев).

Кәмијјәт зәрфи һал-һәрәкәтин кәмијјәтини, мигдарыны

билдирир, нә гәдәр? нечә-нечә? суалларындан биринә чаваб олур.

Кәмијјәт зәрфи бунлардыр: чүт-чүт, тәк-тәк, аз, аз-аз, чох, чох-чох, хејли, үч дәфә бирә-беш, беш гат вә с. Мәсәлән: Мүстәнтиг пәракәндә ишләри **тәк-тәк** нәзәрдән кечирир. Зүлејха сорғуларын ичиндән усталыгла чыхдығы үчүн **аз-чох** архајынлашды (Һ. Меһди). Инди Нуру өзүнә кәлмиш, һирси **бирә-беш** сојумушду (И. Әфәндијев).

КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИ
ГОШМА

Гошма лексик мә'насы олмајан, һеч бир суала чаваб вермәјән вә чүмлә үзвү ола билмәјән нитг һиссәсидир. Гошманын ашағыдакы хүсусијјәтләри вар: гошма сөзә гошулур, гошулдуғу сөздән сонра ишләнир, гошулдуғу сөзү өз мә'насына ујғун һалда тәләб едир, гошулдуғу сөзүн синтактик суалы илә тәкрар олунур, һәмин сөзлә бирликдә чүмләнин үзвү олур. Исмин бүтүн һалларыны дејил, гејри-мүәјјән јијәлик, мүәјјән јијәлик, јөнлүк вә чыхышлыг һалларыны тәләб едир, хәбәр шәкилчисиндән башга һеч бир шәкилчи гәбул етмир. Гошмалар әсас сөз көкләриндән төрәјиб шәкилчиләшмәјә доғру инкишаф мәрһәләси кечирир. Белә ки, гошмаларын бә'зиси там гошма кими формалашдығы һалда, бә'зиси һәм мүстәгил нитг һиссәси, һәм дә гошма кими омонимләшмиш, дикәри исә шәкилчиләшмишдир. Гошма дөрд група бөлүнүр: 1) Јалныз гошма кими ишләнәнләр, сабитләшмиш гошмалар 2) һәм гошма, һәм дә мүстәгил нитг һиссәси кими ишләнәнләр, гошма илә омоним олан сөзләр. 3) Һәм гошма, һәм дә бағлајычы кими ишләнәнләр, көмәкчи нитг һиссәләри илә омоним оланлар. 4) Һәм гошма, һәм дә шәкилчи кими ишләнәнләр, шәкилчиләшмә просеси кечирәнләр.

Анчаг гошма кими ишләнәнләр бунлардыр: ичрә, аид, даир, мәхсус, һаггында, барәсиндә, үчүн, өтрү, көрә, үчүн, өтрү, көрә бағлајычы әмәлә кәтирмә просесиндә иштирак едир, ичрә, аид, мәхсус, даир исә бу просесдә дә иштирак етмир. Мәсәлән: Таһир она зәһмәт вердијинә көрә үзр истәди. Кәнчләрин мүсамирәси гуртармаг үзрә иди. Бу достлуг һисси чохдан бәри әтә-гана һопмушду вә көрүнүр, бу барәдә ајрыча данышмаға һеч бир еһтијач јох иди.

Мүстәгил нитг һиссәләри илә омоним олан гошмалара исим, сифәт, сај, әвәзлик, зәрфлә омоним олан гошмалар дахилдир. Мәсәлән: Сизә **гаршы** чох һөрмәтим вар. Доктор, мәнә **гаршы** кининиз вармы? (С. Вурғун), Лалә исә Мирзәјевә тәрәф чеврилди (Һ. Меһди). Бә'зән гар алтында, галды

ағачлар Будаглар әјилди торпаға **сары** (С. Вурғун). Мећманы көтүрүб машына **доғру** апардылар (Һ. Мећди). Буруға кирәндә һамыдан **әввәл** Мирзәјевә јол вердиләр. Гүдрәт трестә көндәриләндән **бәри** планын өдәнилмәсиндә елә бир дәјишиклик олмамышды (Һ. Мећди).

Бағлајычы илә омоним олан гошмалар ашағыдакылардыр: **илә, үчүн, көрә, өтрү.** Мәсәлән: Тарихдән силиниб кетдији заман Азад бир ешг **илә** күләчәк инсин (С. Вурғун). Тохујур өзүнү тез аловлара Тәһлүкә һәддини ашмамаг **үчүн** (М. Рәһим). Биз һансы әсаса **көрә** кетмәлијик?

Илә (ла, лә); -чан, -чән, -дәк һәм гошма, һәм дә шәкилчи кими ишләнир. Мәсәлән: Таһир ону ахырадәк данышмаға гојмады. Онлар чајачан јанашы кетдиләр. Рәфигә мәни евәдәк өтүрдү (Һ. Мећди).

Гошманын мә'на нөвләри

Гошмаларын лексик мә'насы олмаса да, грамматик мә'насы вардыр. Грамматик мә'на һәм гошманын интишар тапдығы әввәлки сөзүн мә'на галығы, һәм дә јени гошулдуғу сөзүн лексик мә'насы илә бағлыдыр. Бир гошма бә'зән бүр нечә мә'на јаранышында фәал олдуғу кими, бир мә'на да бир нечә гошма илә верилә биләр. Буна көрә дә әввәл бир гошманын ифадә етдији бир нечә грамматик мә'наны, сонра исә бир мә'на билдирән бир нечә гошманын тәһлилини вермәк даһа мәгсәдәујғундур.

Көрә гошмасы сәбәб (Таһир она зәһмәт вердијинә көрә үзр истәди), әсас вә иснад (Сәдрин тапшырығына көрә колхозчулар јарым саат тез топлашмышдылар), нисбәт (Сәнә көрә онун чавабы зәифдир. ујғунлуг (Ағлым кәсмир ки, ишләри индики замана көрә апара билә) мә'насы билдирир.

Кими гошмасы бәнзәтмә (Чох алышыб, чох јанмајын Ушаг кими инанмајын—С. Вурғун), мүгајисә (Ширзад исә дүшүндү ки, бу зәһримар тә'риф лап зәһәрли шәрбәт кими бир шеједир), заман (Гоча пајыны јејиб гуртаран кими ајаға галхды. Сәһәрә кими мәни көзләди) кими гошмасы вахт мә'налы исимләрә гошуларкән заман интәһасы, фе'ли сифәтә гошулдугда исә заман анилији билдирир. Тәрз (Гызјетәр үзүк гашы кими јанан көзләри илә күлүмсәди), мәкан түкәнәчәји (Онлара гошулуб учадан дејиб күлә-күлә колхоз идарәсинә кими бир кетдиләр. М. Ибраһимов) мә'насы билдирир.

Үчүн гошмасы сәбәб (Онун һәјаты вә талеји үчүн үрәкләри әсирди), мәгсәд (һәмин сазишләрин маһијјәтини өртмәк

үчүн бундан көзәл бир пәрдә олмазды) мә'насы билдирир.

Өтрү гошмасы мәгсәд (һисс едирди ки, евдә туфан гопармагдан өтрү бирчә бу кәлмә бәсдир), сәбәб билдирир, (Мәһз сәндән өтрү балыг тутмушам) аидлик билдирир (Ширзад өз кәнч, хошбәхт арзуларыны Пәршандан өтрү сахлајырды).

Бир нечә гошма бир мә'на билдирир.

1. Заман мә'насы билдирән гошмалар: әввәл, сонра, бәри гошмаларынын һәр үчү дә заман мә'налыдыр, лакин әввәл гошмасы кечмиш, сонра гошмасы исә кәләчәк заман мәзмунлудур. Мәсәлән: Фиридунун кәлдијини һамыдан әввәл Һүсејн көрдү. Рүстәм киши Сәкинә илә отуз ил бундан әввәл евләнмишди. Бу достлуг һисси чохдан бәри әтә-гана долмушду (М. Ибраһимов).

Бу гошмалар јалныз бир мә'на әсасында үмумиләшир.

2. Мәкан мә'насы билдирән гошмалар: доғру, сары, тәрәф. Мәсәлән: Јан отагдан бәријә ачылан гапыја сары бахдылар. Ләтифә санки ону ағыр вәзијјәтдән чыхармаг үчүн рәфигәсинә тәрәф дөндү. О, чәнуба доғру гачды (М. Ибраһимов).

3. Истисна мә'насы билдирән гошмалар башга, савајы, әлавә, өзкә, гејри, ајры. Мәсәлән: Евдә гоча гары вә ушаглардан башга һеч кәс јох иди. Гызына верәчәји јеканә гијмәтли чеһиз олмагдан әлавә, бир дә кечмиш нәслин ән'әнәви јадикары иди. Гарабағлыларын, кәнчәлиләрин, шамахылыларын Азәрбајчандан ајры бир вәтәнләри вар. Рүстәм киши елә, күман едирди ки, сәндән савајы иш үчүн јанан јохдур? Лакин будканын дирәкләрини дөјәчләјән далғаларын шырылтысындан өзкә бир сәс ешидилмәди.

4. Бәнзәтмә мә'насы билдирән гошмалара кими, тәк, гәдәр гошмалары дахилдир. Мәсәлән: Бүтүн трест мүдирләри кими Гүдрәт дә нефтчиләрин үмуми Бакы мүшавирәсинә үч дөрд күндән чох һазырлашмышды. Гызын көзләри шам тәк шө'ләләнди. Гара палчығын алтындан јаваш-јаваш сүзәрәк мөһкәм гајаларын дибини ојуб учуран леһмәли сулар гәдәр бу мә'луматлар да өз ишини көрмүшдү (М. Ибраһимов).

5. Иснад билдирән гошмалар. Мәсәлән: Гонаг кәлир адәт үзрә Зүлм әлиндән гуртармышлар (С. Вурғун).

6. Зиддијјәт вә гаршылыг мүнасибәти билдирән гошмалар Мәсәлән: Гызын үрәјиндә она гаршы нифрәт ојанмышдыр (М. Һүсејн).

7. Мәгсәд билдирәнләр. Гараш кәләнләри гаршыламаг үчүн дурду.

8. Сәбәб билдирәнләр. Әмнијјәјә сөз гајтардығы үчүн һәбс олунсун.

9. Иштирак билдирәнләр: Гүдрәт ади тәбәссүмү илә күлүмсәди.

Гошмаларын исмин һаллары илә ишләмәси

Гошмалар мүхтәлиф нитг һиссәләринә гошулса да, әсасән исимләрлә ишләнир вә исмин мүәјјән һалыны тәләб едир. Грамматика китабларында гошмаларын һаллара көрә тәснифи мүхтәлиф олса да, нәтичә е'тибары илә гошмаларын јерлик вә тә'сирлик һалдан башга, галан һалларла ишләнмәси гејдә алынмышдыр. Гошмалар адлыг, јијәлик, јөнлүк вә чыхышлыг һалларыны тәләб едир. Мәсәлән: Маја габагда олмаг үзрә һамы ичәри кирди. (М. Ибраһимов). Онун көзләри улдуз тәк парлады (М. Һүсејн). Лакин сәнин үчүн ону көрмәк даһа фајдалы иди (М. Ибраһимов). Таһирә сары јөнәлән Чәмил, достунун голундан тутуб өзүнә тәрәф чәкди (М. Һүсејн). Онун Чәмилдән савајы һавадары јох иди.

Беләликлә дә, исмин гејри-мүәјјән јијәлик һалы илә «үчүн, кими, гәдәр, һагда, һаггында, барәдә, барәсиндә, илә, үзрә» гошмалары; мүәјјән јијәлик һалы илә «кими, үчүн, гәдәр, илә, үстүндә, тәк» гошмалары; јөнлүк һалы илә «аид, көрә, нисбәтән, гаршы, сары, доғру, мәхсус, тәрәф, даир, әсасән, истинадән, гәдәр, -чан, -чән» гошмалары; чыхышлыг һалы илә «әввәл, сонра, бәри, габаг, өтрү, башга, өзкә, савајы, гејри, ајры, әлавә», гошмалары ишләнир. Гошмалар һалларын мә'насыны тамамлајыр. Бә'зән грамматик мә'на һал формасы илә дәгигләшә билмәдији һалда, гошмалар бу мә'наны даһа дәгиг верә билир. Одур ки, гошмалар бә'зән һалларын синоними олур. Мәсәлән: Сәкинә талвар тахтасындан асылмыш отузлуг нефт лампасынын ишығында отуруб Пәршандан өтрү (Пәршана) гыш чорабы тохујурду. (М. Ибраһимов).
Алтыиллик зәһмәтин нәтичәсиндә доктор Сәлим Хавәри өзү үчүн (өзүнә) јахшы бир көмәкчи етмишдир. О, вачиб иши олдуғу үчүн (олдуғундан) кәлдијини сөјләди (М. Ибраһимов).

Бу нүмунәләрдә «өтрү, үчүн» гошмасы јөнлүк һалы, сонунчу нүмунәдә исә фе'ли сифәтә гошулмуш «үчүн» гошмасы исмин чыхышлыг һалы илә синонимдир. Бунлар јалныз үслуби мәгамда бир-бириндән фәргләнир. Одур ки, грамматик мә'на бә'зән һал шәкилчиси, бә'зән гошмаларла даһа дәгиг верилә билир.

Гошмаларда вурғу

Гошмаларын вурғусу мүстәгил нитг һиссәләриндәки вурғудан мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Гошмалар шәкилчиләшмәјә доғру кетдикчә онун вурғусу өз гүввәсини итирир вә та-

мамилә вурғусузлашыр. Буну нәзәрә алдыгда гошмалары ики јерә ајырмаг олур: јарымвурғулу вә вурғусуз гошмалар.

Икиһечалы гошмалар јарымвурғулу, тәкһечалы гошмалар исә вурғусуз олур. Мәсәлән:

Лалә Гүдрәтә сары әјилди. Көрүнүр индијә гәдәр өзү буну дујмамышды. Таһир вағзалачан фикирли иди (М. Һүсејн).

БАҒЛАЈЫЧЫ

Бағлајычылар гурулушуна, синтактик вәзифәсинә вә мә'-шымыр, чүмлә үзвү ола билмир, нитгдәки вәзифәсинә көрә «үчүн, көрә, өтрү» гошмалары бағлајычы тәркибиндә ејни грамматик мә'на ифадә едир. Лакин бүтүн бу охшар чәһәтләринә бахмајараг, бағлајычы илә гошма арасында мүһүм фәрг вардыр.

1. Бағлајычылар сөзләр, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр арасында ишләндији һалда, гошмалар јалныз сөзә гошулур вә һәмин сөздән сонра ишләнир.

2. Бағлајычылар һеч бир сөзү идарә етмир, гошмалар исә гошулдуғу сөзү идарә едир вә ону исмин мүәјјән һалында ишләнмәсини тәләб едир.

3. Бағлајычылар чүмлә үзвү ола билмир, гошмалар исә гошулдуғу сөзлә бирликдә чүмлә үзвү олур.

4. Бағлајычыларын бир групу тәклиндә, бир групу исә тәкрарланараг ишләнир· Гошмаларын тәкрарланма хүсусијјәти јохдур.

5. Бағлајычыны бә'зән дурғу ишарәси (веркүл) әвәз едә билдији һалда, гошма бу чүр әвәз олуна билмир.

6· Бағлајычыларын («илә»дән башга) шәкилчиләшмә мејли јохдур.

7. Бағлајычылар чүмлә үзвләри (һәмчинс үзвләр) вә мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында ишләнир. Гошмаларын исә белә имканы јохдур.

8. Бағлајычыларын синтактик вәзифәси олдуғу һалда, гошмаларын белә хүсусијјәти јохдур. Лакин бағлајычы исмин һаллары илә әлагәләнә билмир, гошма исмин һаллары илә әлагәләнир.

Бағлајычыларын тәснифи

Бағлајычылар гурулушуна, синтактик вәзифәсинә вә мә'-насына көрә тәсниф олунур.

Гурулушуна көрә бағлајычылар садә вә мүрәккәб олур. **Садә бағлајычылар** морфоложи чәһәтдән парчаланмыр. Ки, вә, һәм, әкәр, лакин, амма, анчаг, һәтта, куја, јә'ни садә бағлајычылардыр. Мәсәлән:

Зәрникар ханым еле гышгырды ки, Салатын өзүнү итирди. Јанағында вә алнында гара ләкәләр варды (И. Шыхлы).

Мүрәккәб бағлајычылар һәм көмәкчи сөзләр, һәм дә әвәзлик вә гошманын иштиракы илә дүзәлир, бунларын јаранма јолу мүхтәлифдир. 1. Ики садә бағлајычы васитәсилә:

Каһ өрдәк вурур, каһ да турачдан, гырговулдан кәтирир. Һәр ики көзү мөһкәм бағланмыш бу һејбәдә ја фәсәли, ја да гоз һалвасы олмалы иди. Чаванлар һәм Таһирә, һәм дә пәнчәрәдәки һејбәјә бахырдылар (М. Һүсејн).

2. Үч садә бағлајычы васитәләри:

Она һәм јазығы кәлир, **һәм дә ки** нифрәт едирди. Амма бирчә адам нә онун һәрәкәтини көрдү, **нә дә ки** сөзләрини ешитди. Ја һәким, **ја да ки** дәрман (М. Ибраһимов) .

3. Дөрд садә бағлајычы васитәсилә.

Ја колхозун сәдри, ја бригадири, **вә ја да ки** манга башчысы бу шәрәфли ишдән кәнарда гала билмәз. Нә Маја, нә Гараш **вә нә дә ки** Пәршан данышды (М. Ибраһимов).

Мүрәккәб бағлајычыларын икинчи групу «бу, о» ишарә әвәзлијинә «үчүн, көрә, өтрү» гошмасынын вә «ки, дә» бағлајычысынын јанашмасы васитәсилә әмәлә кәлир: Мәсәлән:

Рүстәм киши илк дәфә олараг дахилиндә горху һисси дујду, **она көрә ки**, залдан она јүзләрлә сојуг көзләр дикилмишди (М. Ибраһимов). ...**бунун үчүн дә кәрәк** торпаға һөрмәт еләјәсән. Елә **буна көрә дә** Рамазан гоча арвадынын кизлиндә ахытдығы көз јашларына гадын ачизлијинин тәзаһүрү кими бахырды (М. Һүсејн).

Синтактик вәзифәсинә көрә бағлајычыларын тәснифи

Бағлајычыларын бир ғисми јалныз чүмлә үзвләрини вә сөз бирләшмәләрини, бир гисми чүмләләри, бир гисми дә һәм чүмләләри, һәм дә чүмлә үзвләрини бир-биринә бағлајыр. Бағлајычыларын бир групу сөз вә сөз бирләшмәсини, табесиз мүрәккәб чүмләни бағлајырса, дикәр групу јалныз табели мүрәккәб чүмләләрин баш вә будаг чүмләсини бағлајыр. Буна көрә дә бағлајычылар ики група бөлүнүр: табесизлик бајлајычылары вә табелилик бағлајычылары.

Табесизлик бағлајычылары бунлардыр: вә, илә, амма, анчаг, лакин, ја, каһ, истәр, вә ја, вә ја да, вә ја да ки, каһ да, каһ да ки, истәрсә дә, һәм, һәм дә, вә һәм дә, вә һәм дә ки, нәинки, һәтта, вә һәтта, һабелә, вә һабелә, нә, нә дә, вә нәдә, нә дә ки, вә нә дә ки, јә'ни, јә'ни ки. Нә миллијјәти мә'лумдур, нә дә дилләри мә'лумдур (Т. Һүсејонв). Ја интизар, ја ајрылыг, ја дәрд көрәндә Бир ил санар бир анын да кәдәк өмрүнү, (С. Вурғун). Һәм чисмән, һәм дә руһән хәстә олан бир чә-

мијјәтин һәр ики тәбибә еһтијачы вар вә олачагдыр. Империјанын бу долашыг вәзијјәтиндә онун тәчрүбәсинә дә, стажына да бахмаја биләрдиләр, һалбуки бу стаж чох бөјүк иди (М. Ибраһимов).

Табесиз бағлајычыларынын мә'на нөвләри

Табесиз бағлајычылар һәм һәмчинс үзвләр, һәм дә табесиз мүрәкәб чүмләнин тәркиб. һиссәләри арасында ишләнир вә еј́ни мә'на јарадыр. Бу мә'на нөвләри ашағыдакылардыр:

1. Бирләшдирмә-битишдирмә билдирән бағлајычылар.
2. Иштирак билдирән бағлајычылар.
3. Бөлүшдүрмә билдирән бағлајычылар.
4. Ајдынлашдырма билдирән бағлајычылар:
5. Гаршылашдырма билдирән бағлајычылар.
6. Инкар бағлајычылары.

Бирләшдирмә-битишдирмә бағлајычылары һәм һәмчинс үзвләр, һәм дә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында ишләнир. «Вә, илә (-ла, -лә)» бағлајычылары бура дахилдир. «Вә» бағлајычысы дилимизә әрәб дилиндән кечмиш вә јалныз јазылы дилдә ишләнир.

Евинә чағырыб плов ичиндә зәһәр вермәк, инсаны доғма гардашынын әли илә өлдүрмәк. Иран һакимләри вә күбарларынын гәдим адәтидир (М. Ибраһимов). Исмајылзадә илә кеологлар арасындакы мүнагишәләр кет-кетдә гызышырды (М. Һүсејн).

Иштирак билдирән бағлајычылар бунлардыр: һәм, һәм дә вә һәм дә, вә һәм дә ки, да, дә, һәтта, һәмчинин, һабелә, вә һабелә, вә һәмчинин.

Һәм өзүнә, һәм дә арвадына тәсәлли вермәк үчүн әлавә егди. О, нәинки гачмышды, һәтта беш нәфәри дә өзү илә кәтирмишди (М. Һүсејн). Нәчәф бу бахышлардакы севкини дә, һәсрәти дә, шүбһә вә үмиди дә көрдү (М. Ибраһимов).

Бөлүшдүрмә билдирән бағлајычылар

Бөлүшдүрмә бағлајычылары да һәм һәмчинс үзвләр, һәм дә мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәси арасында ишләнир. Бөлүшдүрмә бағлајычылары бунлардыр: ја, вә ја, ја да, ја да ки, вә ја да ки, јахуд, јахуд да, јахуд да ки, вә јахуд да ки, јаинки, каһ, каһ да, истәр, истәрсә дә вә с. Мәсәлән: Билмирәм нә олуб, ја көзүнә тәзә шејләр дәјиб, көһнәләри бәјәнмирсән, ја рүстәмовлар пис олуб, ја да әввәлки ширин сөзләр јалан имиш (М. Ибраһимов). Һәр булаг башында бир сөһбәт олур. Каһ көзајдынлығы, каһ гијбәт олур (С. Вурғун).

Ајдынлашдырма билдирән бағлајычылар

Ајдынлашдырма билдирән бағлајычылар бунлардыр: јә'ни, јә'ни ки.

Бу бағлајычылар ајдынлашдырдығы үзв вә ја чүмләдән сонра ишләнир. Мәсәлән: Чаһандар аға оғлунун, јә'ни Шамхалын бу һәрәкәтини көзләмирди (И. Шыхлы). Һәр бир мәшғәлә кәрәк чаванларын үрәјинә од салсын, јә'ни мүһазирә јухy кәтирмәсин (М. Һүсејн). Хејири олмајан јердә нә бир сөз данышар, нә дә әлини тәриәдәрди, јә'ни дүнјада елә бир иш олмазды ки, Салман ондан өз хејринә истифадә етмәсин (М. Ибраһимов). Таһир көзләрини дөјдү:—Аварија нәдир?—Аварија да, јә'ни ки ишләри корламысан (М. Һүсејн).

Гаршылашдырма билдирән бағлајычылар

Гаршылашдырма бағлајычылары (амма, анчаг, лакин, фәгәт, һалбуки вә с.) сонракы фикри әввәлкинә гаршы гојур. Мәсәлән:

Шамхалын үрәји сөзлә долу иди, амма бу дәфә она чаваб вермәјә һәвәси јох иди (И. Шыхлы). Уста Рамазан чаваб вермәјиб, Таририн јатдығы чарпајына јахынлашды, бир сөз демәк истәди, анчаг нәдәнсә динмәди. Гүдрәт чох сојугганлы, лакин гәти вә инамлы бир сәслә чаваб верди (М. Һүсејн).

Инкарлыг билдирән бағлајычылар

Бу бағлајычы да (нә, нә дә, нә дә ки, вә нә дә, вә нә дә ки) һәмчинс үзвләр вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бирләшдирир. Мәсәлән: Нә оғлунун «һә» сөзүнә «јох» деди бир. ан, Нә дә онун бирчә дәфә гәлбинә дәјди. (С. Вурғун). Јахшысы будур ки, нә кет, нә пис иш тут вә нә дә ки пис сөз ешит (М. Ибраһимов).

Табесиз бағлајычыларын бир гисми тәк, бир гисми тәкрарланараг, бир гисми исә һәм тәк, һәм дә тәкрарланараг ишләнир. Мәсәлән:

Шәрәфоғлу Рүстәм кишидән вә Сәкинәдән ајрылыб бу тәрәфә кәлди. Гара Кәрәм оғлу илә Рүстәм киши бәрк-бәрк гучаглашыб өпүшдүләр. Рүстәм киши бу сөздән инчимишди, анчаг о, буну һеч кимә билдирмәк истәмирди. (М. Ибраһимов). Бу гәрибә мәрасим заманы нә әлини, нә дә дилини динч гојмајан Пәршан да Мајаны гучаглајыб ағлады. Буну верибләр сәнә јолларын гырағына сәпә-сәпә кедәсән, ја чөлә апарасан? (М. Ибраһимов).

Табесиз бағлајычыларын бир гисми јалныз чүмлә үзвлә-

рини, бир гисми јалныз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәсини, бир гисми исә һәм чүмлә үзвләрини, һәм дә чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағлајыр. Мәсәлән: Јадында сахла, нә јалтаглыгдан, нә дә ара гарышдырмагдан һәлә хејир көрән олмајыб. Ширзад да, Нәчәф дә, Гызјетәр дә арабаја тәрәф кетди (М. Ибраһимов). Чәмилллә Биләндәр һәлә гәти бир фикрә кәлмәмишдиләр, амма Таһир нәдәнсә онун мәрчи удачағына инанырды (М. Ибраһимов).

ТАБЕЛИЛИК БАҒЛАЈЫЧЫЛАРЫ

Бу бағлајычылар јалныз табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында ишләнир вә мә'на бағлылығы јарадыр. Табелилик бағлајычыларынын ашағыдакы мә'на нөвләри вар:

1. Ајдынлашдырма билдирән бағлајычылар.
2. Сәбәб билдирән бағлајычылар.
3. Мүгајисә вә бәнзәтмә билдирән бағлајычылар.
4. Кузәшт билдирән бағлајычылар.
5. Шәрт билдирән бағлајычылар.

Ајдынлашдырма билдирән бағлајычылар

Ки, белә ки бағлајычылары ајдынлашдырма бағлајычысыдыр. Ки бағлајычысы бир чох будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајыр.

Мүбтәда. будаг чүмләсини баш чүмләјә бағлајыр. Јахшы олду ки, ики бөлүндү (М. Һүсејн).

Ки бағлајычысы хәбәр будаг чүмләсини баш чүмләјә бағлајыр. Бәһанәси бу олду ки, чуғундур әкилән јерә баш чәкәчәк. Гарашы нараһат едән о дејилди ки, атанын пис рәфтары онларын мәһәббәтинә тә'сир едә биләрди. Горхуну төрәдән сәбәб о иди ки, Маја чох көзәл иди (М. Ибраһимов).

Ки бағлајычысы баш чүмләнин тамамлығыны ајдынлашдырыр. Дејирләр ки, бир дава олачаг ки, ган дизә чыхачаг (М. Ибраһимов).

Ки бағлајычысы бүтүн будаг чүмләләри баш чүмләјә бағлајыр.

2. Сәбәб билдирән бағлајычылар бунлардыр: ки, чүн, чүнки, зира, инди ки, мадам ки, она көрә ки, буна көрә ки, ондан (бундан), өтрү ки, бунун (онун) үчүн ки, бу (о) сәбәбә көрә ки, буна (она) бинаән ки, вә с. Мәсәлән: Краснодон гәһрәманларынын аналарына чох һөрмәти вардыр, чүнки онлар вәтәни севмәји бачарырлар. Мән тәләсмәздим, она көрә ки, һәмин оғлан бурада, гызыл совет торпағында анадан олмушдур (М. Һүсејн).

Мәгсәд билдирән бағлајычылар 'сәбәб бағлајычылары

əсасында јараныр, белə ки, о, вə бу ишарə əвəзлијинə үчүн, көрə, өтрү гошмалары вə дə бағлајычысы артырмагла дүзəлир. Мəгсəд билдирəн «буна» (она) көрə дə, бунун (онун) үчүн дə, бундан (ондан) өтрү дə» бағлајычысы ишлəнмиш будаг чүмлəнин хəбəри фе'лин əмр шəкли илə ифадə олунур. Мəсəлəн: Мадам ки, бизимлə əл-əлə вериб, кəрəк белə шејлəри баша дүшсүн (М. Ибраһимов).

Мүгајисə вə бəнзəтмə билдирəн бағлајычылар ја иш-һəрəкəти, вəзијјəти бир-бирилə мүгајисə етмəк, ја да бир-биринə бəнзəтмəк үчүн ишлəдилир. Мүгајисə вə бəнзəтмə билдирəн бағлајычылар бунлардыр: нечə, нечə ки, нə чүр, нə чүр ки. Мəсəлəн: Мистер Томас өзүнү чох сəрбəст вə ачыг апарырды, санки ону мəһдудлашдырачаг һеч бир рəсми чəрчивə јох иди. Үздə исə күлүмсəјир, сөзлəринə шəкəр гатырды, өзүнү белə көстəрирди ки, куја Салмандан јахын досту јохдур (М. Ибраһимов).

Күзəшт бағлајычыларына һəрчəнд, инди ки, əкəрчи, мадамки, вə с. дахилдир. Мəсəлəн: Инди ки, кəлмисəн, һазырлаш, вышкаја чыхачагсан. Мадам ки, истəмирсəн, нијə ачығын тутур? (М. Һүсејн).

Шəрт бағлајычылары. Əкəр, һəркаһ, јохса, шəрт бағлајычыларыдыр. Мəсəлəн: Бу сəртибин Шəмсиjјəјə олан мəһəббəтинə һүсирəғбəтин ифадəси идими, јохса бурада башга бир сəбəб варды? О чалышыр ки, дава олмасын, əкəр олса да, чалышачағыг ки, зəһмəткешлəрин хејринə гуртарсын (М. Ибраһимов).

ƏДАТ

Үмуми мə'лумат

Əдатларын ишлəнмə даирəси чох кениш вə нитгдəки ролу əһатəлидир. Əдат һəм ајры-ајры сөзлəрə, һəм сөз бирлəшмəлəринə, һəм дə бүтөвлүкдə чүмлəјə аид олуб мүхтəлиф мə'на чалары јарадыр. Əдатын лексик мə'насы јохдур, чүмлə үзвү ола билмир, јалныз данышанын нитгинə мүнасибəтини билдирир. Азəрбајчан дилиндəки əдатларын тəһлили көстəрир ки, онлар мүстəгил нитг һиссəсиндəн төрəмиш көмəкчи нитг һиссəсидир вə шəкилчилəшмəјə доғру инкишаф просеси кечирир. Инкишаф просесинə көрə əдат дөрд јерə бөлүнүр:

1. Мүстəгил нитг һиссəси илə омоним олан əдатлар.
2. Бағлајычы илə омоним олан əдатлар.
3. Сабитлəшмиш халис əдатлар.
4. Шəкилчилəшмəјə доғру кедəн əдатлар.

1. Мүстәгил нитг һиссәси илә омоним олан әдатлар бунлардыр: белә, елә, ахыр, артыг, тәк, тәкчә, бирчә, бах, **кәл, кәлин**, гој, гојун, гојсун, **көр**, көрүн, **көрсүн** вә с. Мәсәлән: Бу иш онун үчүн нә гәдәр ағыр олса **белә** е'тираз етмирди. Ичлас гуртарандан сонра отагда **тәкчә** о галмышды (Б. Бајрамов). Дәмлә чајы, төк, вер, **көрәк** (С. Вурғун).

2. Бағлајычыларла омоним олан әдатлар бунлардыр: ки, һәтта, да, дә, анчаг. Мәсәлән: Мән ки сәнә бир пислик елә мәмишәм. Һәтта онлары ајларла кизләдиб ортаја чыхармырдылар да (И. Шыхлы). Мәним сиздән анчаг бир хаһишим вар (С. Рүстәм).

3. Сабитләшмиш, халис әдатлар бунлардыр: ахы, мәһз, мәкәр, каш, бәс, ди, бари вә с. Мәсәлән: Хошбәхт јашајырмы бари бир гәдәр? Ди кедин, Бәс мән јашамајым? (С. Рүстәм).

4. Шәкилчиләшмиш әдатлара бунлар дахилдир: **-ча, -чә**, -сана, -сәнә; -мы, -ми, -му, -мү. Мәсәлән: Јерәми батды оғлум, көјәми чыхды оғлум? Индичә һесабы чүрүдәрик биз (С. Рүстәм). Түфәнкини дә көтүрсәнә (И. Шыхлы).

Әдатын гурулушча нөвләри

Гурулушуна көрә әдатлар садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур.

Садә әдатлар бунлардыр: ахы, даһа, лап, дәхи, анчаг, белә, елә, мәһз, јалныз, мәкәр, бах, көр, бир, ди, әсил, гој, ки, һа, бари, тәк вә с. Мәсәлән: Елә бу мәгсәдлә дә евә көз кәздирди. Гој рәдд олсун, ај биби. Бәс Шамхал нијә ләнк иди. Јалныз бундан сонра Шамхалын үзүнә бахды. (И. Шыхлы).

Дүзәлтмә әдатлар (беләчә, еләчә, мағулча, бирчә вә с.) -ча, -чә шәкилчиси илә әмәлә кәлир. Мәсәлән: Сәндән үзмәмишәм бирчә күн дә әл (М. Раһим). Сојујур еләчә јанан арзулар (С. Вурғун).

Мүрәккәб әдатлар бунлардыр: беләчә дә, еләчә дә, бир дә, бир дә ки, вә с. Мәсәлән: Бир дә о, гардашына нә дејә биләрди? Бир дә ки киши илә дуз-чөрәк кәсмишик (М. Ибраһимов).

Әдатлар сөз, сөзбирләшмәси вә чүмләләрә вердији мә'на чаларына көрә мүхтәлифдир: 1) гүввәтләндиричи әдатлар, 2) дәгигләшдиричи әдатлар, 3) мәһдудлашдырычы әдатлар, 4) суал әдатлары, 5) әмр әдатлары, 6) тәсдиг әдатлары, 7) инкар әдатлары, 8) арзу вә гејри-шәрт әдатлары.

Гүввәтләндиричи әдатлар бунлардыр: лап, ки, ахы, даһа, һа, һәтта, -да, -дә, -ча, -чә, елә, белә, артыг вә с. Мәсәлән: һәтта онлары ајларла кизләдиб ортаја чыхармырдылар да. Ахы Чаһандар аға кәнддә јеничә мүридләр јарананда Молла Садығы чох пис вәзијјәтә салмышды (И. Шыхлы).

Гүввәтләндиричи әдатлар үмумән чүмләнин һәр јериндә ишләнсә дә, (ахы), бә'зиләри чүмләнин анчаг әввәлиндә вә ортасында (лап, артыг, даһа, ча, чә), бә'зиләри јалныз отрасында вә сонунда (ки, да, дә), бә'зиси исә јалныз чүмләнин әввәлиндә (һәтта) ишләнә биләр.

Дәгигләшдиричи әдатлар (елә, мәһз, әсил, -ча, -чә) сөз, ифадә вә чүмләнин әввәлиндә ишләнир. «Елә» әдаты фонетик тәркибинә көрә ишарә әвәзлији вә тәрзи-һәрәкәт зәрфинә охшаса да, онлардан фәргли олараг, бу әдат «бу, о, белә, һәмин» сөзләрин әввәлиндә ишләнир вә онларын тә'јин етдији сөзү дәгигләшдирир. Мәсәлән:

Мәһз буна көрә дә биз онлары өтүб кечәчәјик. Он једди јашы јеничә тамам олан Күләсәр исә башына кәлән әһвалатдан һеч нә анламыр, елә бурадача көзләјирди. Шамхал елә о кечә гајытды (И. Шыхлы).

Мәһдудлашдырычы әдатлара јалныз, анчаг, тәкчә, бирчә, јеничә, елә сөзләри дахилдир. Мәсәлән: Бир ан, јалныз бирчә ан онларын көзләри бир-биринә санчылды. Елә онун ишидир (И. Шыхлы). Кәнч мүһәндис Рамазанын бирчә чүмләсилә дедикләринин пуча чыхачағыны көрдү (М. Һүсејн).

Суал әдатлары бунлардыр: ки, бәс, мәкәр, јә'ни, һә, мы, ми, му, мү. Ки суал әдаты јалныз чүмләнин ортасында вә сонунда ишләнир. Бу әдат мәзмунуна суал артырмаг истәдији сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләдән сонра ишләнир. Мәсәлән: Мән ки сәнә бир пислик етәмирәм. О ки тез дурарды јухудан сәһәр... Кәмәрдән гијмәтли сиздә нә вар ки? (С. Вурғун). Елә һәр шејдән өтрү адамын абрыны төкмәзләр ки? (М. Һүсејн). Бәс нә үчүн көјләри јаратды тнры? (С. Вурғун). Мәкәр сән өзбашынасан? Артыг јумушалдын, һә? Јә'ни Атлас бу гәдәр дәјишиб (М. Ибраһимов). Сөјлә, Ширинмидир саралыб сөнән? Онунму гәлбидир торпаға дөнән? (С. Вурғун).

Әмр әдатлары тә'кид, сөвгетмә, мәсләһәт, арзу, хәбәрдарлыг вә с. кими мә'налар јарадыр. Бах, кәл, гој, көр, кәлин, бахын, көрүн, гојун, һа, да, дә, ди, сана, сәнә вә с. әмр әдатларыдыр. Мәсәлән: Бах елә бу вахт Чаһандар аға пејда олду. Гој тамаша еләсинләр (И. Шыхлы). Кәл, анчаг фәсилдә кәзмә тәравәт (М. Раһим). Кәлин ганунлары јазаг јенидән (С. В). Ди кәл көрүм нә дејирсән (С. В.).

Тәсдиг әдатлары әввәлки әдатлардан фәргли олараг бүтөвлүкдә чүмләјә аид олур. Бәли, һа, аһа, бәли дә, бәли а тәсдиг әдатларыдыр. Мәсәлән: Бәли...ана гәлби бир пәрванәдир...Онун сәнәтилә јаранмыш бәли (С. Вурғун). Һә бир аз

фырланыб кәлирәм (М. Ибраһимов). Аһа...бачғамыза гонмуш көјәрчин (С. Рүстәм).

Инкар әдатлары бунлардыр: јох, хејир, һеч, һеч дә. Бә'зән бу әдатлар тәкрарланыр, бә'зән исә бир нечәси ишләнир вә инкары даһа да гүввәтләндирир. Мәсәлән: Јох, ај Салман,— деди,—дүнјада пис торпаг јохдур, пис адам вар. Јох, бу барәдә Гараш һеч дүшүнмүр дә (М. Ибраһимов). Јох, јох, мән өзүмдән башга һамыны күнаһкар һесаб еләмәкдә һагсызам (М. Һүсејн). Ондан узагларда бир сәјјарә вар Хејир, сәјјарә јох, бир тәјјарә дар (С. Рүстәм).

Ишарә әдатлары ишарәетмә чаларлығы јарадыр вә аид олдуғу сөзә гүввәтли вурғу кәтирир. Ишарә әдатлары бунлардыр: будур, одур. Мәсәлән: Будур, дејә-дејә кәтирдим бура... Будур, бу тачирләр, бу да маллары (С. Рүстәм). Одур, Нәби кәлди...Ҝечән газагдыр (С. Рүстәм).

Арзу вә ҝејд-шәрт әдатлары (каш, каш ки, тәки, бари, нә ола, нола) фе'лин әмр шәкли илә хәбәри ифадә олунмуш ҹүмләләрә үмидли, һәсрәтли арзу, хәбәри фе'лин арзу шәкли илә ифадә олунмуш ҹүмләләрдә исә тәәссүфлү арзу мә'насы јарадыр. Бу әдатлар бә'зән исми хәбәрли ҹүмләләрдә дә ишләнир. Мәсәлән: Каш дүшмәјәјдим бу севдаја мән...Улу һүрмүз күнаһымдан кеч бары (С. Вурғун). Тәки гој раһат јатсын, сабаһ онсуз да ешидәҹәк (И. Шыхлы). Нола јолдадыр онун да көзү (С. Вурғун).

Әдатларын мә'на нөвүнә нәзәр салдыгда ејни фонетик тәркибли әдатын бир нечә мә'на нөвү јаратдығы диггәти ҹәлб едир. Бу нә илә бағлыдыр? Бунлар ҹүмләнин хәбәринин фе'л шәкли илә бағлыдыр. Беләки, «бирҹә» әдаты хәбәр шәкли ишләнмиш ҹүмләдәдирсә вә «тәкҹә» әдаты илә əвəзләнә билирсә, «елә» әдаты илә бирликдә ишләнә билирсә, өзүндән сонра кәлән сөздә мәһдудлуг мә'насы јарадыр.«Бирҹә» әдаты «тәки» әдаты илә әвәзләнирсә вә хәбәри арзу шәкли илә ифадә олунмуш ҹүмләдәдирсә, бу, арзу мә'насы јарадыр.

«һа» әдаты «ки» әдаты илә әвәзләндикдә гүввәтләндирмәк, әвәзләнмәдикдә тәсдиг мә'насы јарадыр.

Әдатларын бир гисми бүтөвлүкдә ҹүмләјә, дикәр гисми исә јалныз ҹүмлә үзвүнә аид олур. Бурадан да онларын ҹүмләдәки јери мүәјјәнләшир. Ҹүмлә үзвүнә аид олан әдат һәмин үзвүн јанында (ја әввәлиндә, ја да сонунда) ишләнир. Ҹүмләјә аид олдугда исә ҹүмләнин сонунда ишләдилир.

МОДАЛ СӨЗЛӘР

Модаллыг иш, һадисә, әшја, әламәт вә кејфијјәт һаггында верилән һөкмүн керчәклијини, һәгигилијини, зәрурилијини

ја тәсдиг, ја да инкар едән мәнтиги-грамматик категоријадыр. Азәрбајчан дилиндә бу категорија фе'лин шәкилләри вә модал сөзләрлә ифадә олунур.

Мәсәлән:

Јени мәктәбләрдән јени мәгсәдләр үчүн истифадә олунур.

Јени мәктәбләрдән јени мәгсәдләр үчүн истифадә олунмалыдыр.

Јени мәктәбләрдән јени мәгсәдләр үчүн истифадә олунасыды.

Јени мәктәбләрдән јени мәгсәд үчүн истифадә олунсун. Модал сөзләрин ифадә етдији модаллыг фе'л шәкилләри илә мүгајисәдә даһа күчлүдүр. Белә ки, хәбәри фе'лин ејни шәкли илә ифадә олунмуш чүмләјә артырылан модал сөзүн тә'сириндән модаллыг дәјишә билир. Мәсәлән: Бу күн ичлас чағрылмалыдыр. Дејәсән, бу күн ичлас чағрылмалыдыр. Көрәсән бу күн ичлас чағрылмалыдыр?

Модаллығын грамматик чәһәти нә гәдәр кениш вә рәнкарәнк олса да, үнсијјәтдә ирәли сүрүлән һөкмләр үч формада үмумиләшир. Азәрбајчан дилиндәки модал сөзләр вә фе'лин шәкилләри һәгиги модаллыг, зәруријјәт модаллығы вә еһтимал модаллығыны ифадә едир.

Модал сөзләр чүмләдә һеч бир вәзифә дашымыр, јалныз верилмиш мә'лумата данышанын мүнасибәтини, тәәссүратыны билдирир. Буна көрә дә бир чүмләдә ејни вахтда ики модал сөз ишләнә билмир, чүнки верилән мә'лумата мүнасибәт ја һәгиги, ја зәрури, ја да еһтимал олур. Көмәкчи нитг һиссәләри кими модал сөзләр дә мәншәинә көрә әсас нитг һиссәләриндән төрәмишдир. Лакин көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргли олараг сон заманлар тәшәккүл тапмышдыр.

Модал сөзләрин бир гисми сабитләшсә дә, бир гисми әсас нитг һиссәләри илә омонимдир. Белә ки, «демәк, дејәсән, көрәсән, көрүнүр, әлбәттә, мүхтәсәр, демәли, олсун ки» әдатлары әсас нитг һиссәси илә омонимдир. Модал сөзләр исми вә фе'ли олмагла ики чүр олур. «Һәгигәтән, доғрусу, дүзү, шүбһәсиз, мүхтәсәр вә с.» исми, «көрәсән» көрүнүр, дејәсән, демә, олсун ки, вә с.» фе'ли модал сөзләрди. Модал сөзләр чүмләдә ифадә олунан фикрә мүнасибәтә көрә мүхтәлиф мә'на нөвләринә ајрылыр.

Керчәклијә мүнасибәт билдирәнләр тәсдиг (әлбәттә, доғрудан да, догрусу, һәгигәтән вә с.), вә шүбһә, күман (күман ки, бәлкә, бәлкә дә, дејәсән, олсун ки, көрүнүр вә с.), емосионал мүнасибәт (һајыф ки, тәәссүф ки, демә вә с.), нәтичә (беләликлә, демәк, мүхтәсәр, үмумијјәтлә, хүласә вә с.), бән-

зәтмә вә мүгајисә (дејәрдин, куја ки, санки, елә бил, елә бил ки вә с.) билдирән модал сөзләрдир.

НИДА

Үмуми мә'лумат

Нида хүсуси грамматик категоријасы олмајан, мүстәгил мә'на дашымајан, лакин субјектин дахили вә харичи гычыгыны ифадә етмәјә хидмәт едән хүсуси нитг һиссәсидир. Гурулушуна көрә нидалар садә вә мүрәккәб олур. Садә нидалар «а, о, у» саитләринә «ј, х, ф» самитләринин бирләшмәсилә јараныр: ах, ај, ој; оф, уј, уф, ух

Мүрәккәб нидалар: аллаһа шүкүр, ај һарај, ај аман, нәнәм вај вә с.

Нидаларын мә'на нөвләри

Нидалар әсасән данышанын һисс вә һәјәчаныны билдирир. Бу һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи мә'нада ола биләр.

Нидалар ики ғрупа бөлүнүр: емосионал нидалар вә әмр, мүрачиәт билдирән нидалар.

Емосионал нидалар горху, тәәәччүб, тәәссүф вә с. билдирир. Мәсәлән: Әфсус гочалдым ағачым дүшдү әлимдән (Сабир). Ах, кечән күнләр, кечән дөврләр һәр һәфтә бир карван чапмаг олурду (М. Ф. Ахундов). Һејф сәнә, Рәшид (Н. Вәзиров). Вај-вај нә јаман мүшкүлә дүшдүм. Бәһ-бәһ чајын әтринә бах. Уф нә истидир.

Әмр вә мүрачиәт нидалары: илаһи, Ај аман, пәрвәрдикарә сән өзүн көмәк ол. Һајды, марш бајыра.

Бу нидалар јүксәк интонасија илә дејилир вә чағырыш мә'насы верир.

Гурулушуна көрә нидалар садә вә мүрәккәб олур.

Садә нидалар тәк һечалыдыр (а, ә, ах, ај, ох, ој, оф, уф, уј, бај, быј, бој, хох, аһ, па, тфу, вә с.).

Мүрәккәб нидалар ејни ниданын тәкрары, ја да мүхтәлиф нидаларын бирләшмәсиндән дүзәлир—пәһ-пәһ, ха-ха-ха, ај-һај, аман-ејваһ вә с.

Нидалар семантик чәһәтдән тәкмә'налы вә чохмә'налы олур.

Јамсыламалар

Дилимиздә бир груп сөзләр дә вардыр ки, онлар һәм әсас, һәм дә, көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргләнир, бунлар сәс тәглиди јолу илә јаранан јамсыламалардыр. Јамсыламалар

ја мадди варлыгларын чыхардығы сәсләр (тәбиәт вә ҹәмиј-јәтдә), ја да көрүнүшләр әсаслы олур. Мәсәлән: шыр-шыр, тыг-тыг, куп-куп, чик-чик, шап-шап, парт-парт парыл-парыл, былдыр-былдыр вә с.

Темплан 1991, позиция № 136.

Н. АБДУЛЛАЕВА
МОРФОЛОГИЯ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

МҮНДӘРИЧАТ

Сөзүн тәркиби 3
Нитг һиссәләри 7
Исим: Үмуми мә'лумат 8
Исмин мә'на нөвләри 11
Исмин гурулушча нөвләри 13
Мүрәккәб исимләр 19
Үмуми грамматик категоријалар 20
Һал категоријасы 23
Сифәт 27
Сифәтин дәрәчәләри 34
Сај 36
Фе'л 50
Фе'лин заман категоријасы 60
Фе'лин тәсрифләнмәјән формалары 66
Зәрф 69
Зәрфин мә'нача нөвләри 70
Көмәкчи нитг һиссәләри. Гошма 71
Бағлајычы 75
Табелилик бағлајычылары 79
Әдат: Үмуми мә'лумат: 80
Модал сөзләр 83
Нида 85